

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा- ॥ अंतर्गत,  
घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनबाबत  
सविस्तर अंदाजपत्रक तयार करण्याच्या  
अनुषंगाने मार्गदर्शक सूचना.

महाराष्ट्र शासन  
पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग  
शासन निर्णय क्रमांक :-स्वभामि २०२१/प्र.क्र.२७२ /पापु- १६  
मंत्रालय, मुंबई ४०० ०३२.  
दिनांक :- ०२ डिसेंबर, २०२१.

#### वाचा

- १) स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा- ॥, बाबत केंद्र शासनाच्या माहे जुलै २०२० च्या मार्गदर्शक सूचना.
- २) पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग,शासन निर्णय क्रमांक:-स्वभामि-२०२०/प्र.क्र.१७७/  
पापु-१६, दिनांक ११ ऑक्टोबर, २०२१.
- ३) पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग,शासन निर्णय क्रमांक:स्वभामि:-२०२१/प्र.क्र.२७२(भाग-१)  
/पापु-१६, दिनांक १८ ऑक्टोबर,२०२१.
- ४) पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, शासन निर्णय क्रमांक:स्वभामि:-२०२१/प्र.क्र.२७२ (१)/  
पापु-१६, दिनांक २६ नोव्हेंबर, २०२१.

#### प्रस्तावना:-

केंद्र शासन पुरस्कृत स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ ही महत्वाकांक्षी योजना राज्यासाठी राबविण्याकरिता मा. मंत्रिमंडळाने दिनांक २८/०७/२०२१ अन्वये मान्यता दिली आहे. मा. मंत्रिमंडळाने उपरोक्त प्रमाणे दिलेली मान्यता व केंद्र शासनाच्या संदर्भाधीन क्रमांक १ येथील मार्गदर्शक सूचना विचारात घेता, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ या योजनेच्या अनुषंगाने सर्व समावेशक मार्गदर्शक सूचना, संदर्भाधीन क्रमांक २ येथील शासन निर्णयान्वये निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

२. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन, गोबरधन, मैला गाळ व्यवस्थापन, प्लॅस्टिक कचरा व्यवस्थापन या उपांगाच्या, तांत्रिक व प्रशासकीय मान्यता, निविदा कार्यपद्धती, अंमलबजावणी यंत्रणा अनुषंगाने मार्गदर्शक सूचना, संदर्भाधीन क्रमांक ३ येथील दिनांक १८/१०/२०२१ च्या शासन निर्णयान्वये तसेच गाव निवडीचे

निकष, कामकाजाची व कार्यालयीन कार्यपद्धती या अनुषंगाने मार्गदर्शक सूचना, संदर्भाधीन क्रमांक ४ येथील दिनांक २६/११/२०२१ च्या शासन निर्णयान्वये निर्गमित करण्यात आल्या आहेत.

उपरोक्त वस्तुस्थिती विचारात घेता, उपरोक्त उपांगाच्या अनुषंगाने सर्वसाधारण माहिती व सविस्तर अंदाजपत्रक तयार करण्याची कार्यपद्धती या अनुषंगाने मार्गदर्शक सूचना निर्गमित करण्याची बाब शासनाच्या विचाराधीन होती.

### शासन निर्णय:-

उपरोक्त वस्तुस्थिती विचारात घेता, प्रस्तावनेतील परिच्छेद क्रमांक २ मध्ये नमूद केलेल्या उपांगाच्या अनुषंगाने, सोबत जोडलेल्या विवरणपत्र- अ मधील मार्गदर्शक सूचना तसेच या शासन निर्णयासोबत जोडलेल्या विवरणपत्र- ब ते ड व त्यासोबतचे प्रपत्र क्रमांक १ ते १४ मधील निर्देश विचारात घेवून, आराखडा तयार करण्याची कार्यवाही करण्यात यावी.

सदर शासन निर्णय महाराष्ट्र शासनाच्या [www.maharashtra.gov.in](http://www.maharashtra.gov.in) या संकेतस्थळावर उपलब्ध करण्यात आला असून, त्याचा संकेतांक २०२१११२५१८००५८३९२८ असा आहे . हा आदेश डिजीटल स्वाक्षरीने साक्षांकित करुन काढण्यात येत आहे.

महाराष्ट्राचे राज्यपाल यांच्या आदेशानुसार व नावाने.

**CHANDRAKANT  
KRISHNA MORE**

Digitally signed by CHANDRAKANT KRISHNA MORE  
DN: c=IN, o=GOVERNMENT OF MAHARASHTRA, ou=WATER SUPPLY AND  
SANITATION DEPARTMENT, postalCode=400032, st=Maharashtra,  
2.5.4.20=11ac200219edb36f777ee1101657bea4271090267228122b638  
d6f2cdead62,  
pseudonym=268C7E15F99BF8B492638E14751A661EBCF0233F,  
serialNumber=2314CF333E070F9936792BC95890FA89B2F617A931B2B5  
77B703FA858F3DF433, cn=CHANDRAKANT KRISHNA MORE  
Date: 2021.12.02 16:53:04 +05'30'

(चं. कृ. मोरे)

अवर सचिव, महाराष्ट्र शासन

प्रत,

१. मा.राज्यपाल यांचे सचिव.
२. मा.मुख्यमंत्री यांचे सचिव.
३. सर्व मा.मंत्री/ मा.राज्यमंत्री यांचे खाजगी सचिव.
४. विधानसभा व विधानपरिषद सदस्य.
५. मुख्य सचिव, मंत्रालय, मुंबई.
६. अपर मुख्य सचिव/प्रधान सचिव/सचिव सर्व मंत्रालय, मुंबई.
७. सदस्य सचिव, महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण, मुंबई.

८. जिल्हा परिषद अध्यक्षा/अध्यक्ष ,सर्व.
९. सर्व विभागीय आयुक्त व जिल्हाधिकारी
१०. महासंचालक, माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई.
११. सहसचिव (स्वभामि), पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, मंत्रालय, मुंबई.
१२. प्रकल्प संचालक (स्वभामि), राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन, बेलापूर, नवी मुंबई.
१३. मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद सर्व.
१४. उपायुक्त (विकास), सर्व.
१५. संचालक, निरी/संचालक, मीत्रा-नाशिक /संचालक, नीरी-नागपूर/ संचालक, उन्नत महाराष्ट्र अभियान, सर्व शासकीय अभियांत्रिकी महाविद्यालय
१६. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी ( पाणी व स्वच्छता/पंचायत), जिल्हा परिषद सर्व, यांनी ह्या शासन निर्णयाच्या छायाप्रती प्रत्येक पंचायत समिती सभापती /उपसभापती व गट विकास अधिकारी यांना द्याव्यात व गट विकास अधिकारी यांनी प्रत्येक पंचायत समिती सदस्य, सरपंच व ग्राम विकास अधिकारी यांना द्याव्यात.
१७. उप अभियंता, ग्रामिण पाणीपुरवठा उप विभाग सर्व
१८. पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभागातील सर्व कार्यासने.
१९. संगणक समन्वयक, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग यांनी सदरचा शासन निर्णय, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन, बेलापूर व राज्य शासनाच्या संकेतस्थळावर अपलोड करावा तसेच वरील सर्वाना ई-मेल द्वारेही पाठवावा.
२०. कार्यासन ( पापु-१६ ), पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, मंत्रालय, मुंबई.  
( निवडनस्ती )

## विवरणपत्र-अ

### स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत प्रकल्प आराखडा तयार करण्याकरिता मार्गदर्शिका (अभियान कालावधी-सन २०२१-२२ ते सन २०२४-२५ करिता)

#### महत्वाचे टप्पे:-

सदर प्रकल्पाचा आराखडा दोन टप्प्यात तयार करणे अपेक्षित आहे. पहिल्या टप्प्यात पुर्व तयारी व दुसऱ्या टप्प्यात प्रत्यक्ष आराखडा तयार करण्याची कार्यवाही खालीलप्रमाणे करणे अपेक्षित आहे.

#### अ) पूर्वतयारी:-

- प्रकल्पाचे आराखडे तयार करण्यासाठी, सर्व संबंधितांची क्षमता बांधणी प्रशिक्षण संबंधी जिल्हा पाणी व स्वच्छता कक्षाने कार्यवाही करावी. यामध्ये तालुक्यातील गट संसाधन समन्वयक ( BRC ), समुह संसाधन समन्वयक ( CRC ), ग्रामसेवक, सरपंच व उपसरपंचाचा प्रशिक्षणार्थी म्हणून समावेश असावा.
- संबंधित गट संसाधन समन्वयक, समुह संसाधन समन्वयक यांच्या कार्यक्षेत्रातील, वार्षिक कृती आराखड्यात समाविष्ट असलेल्या गावांना प्रत्यक्ष भेटी देण्याचे नियोजनात्मक वेळापत्रक आखण्यात यावे. त्यानुसार ग्रामपंचायतींनी सर्व संबंधितांना कळवून गट संसाधन समन्वयक, समुह संसाधन समन्वयक यांनी गावभेटी दरम्यानची कार्यवाही लक्षात घेवून, त्यांना दिलेल्या प्रशिक्षणानुसार, शासन निर्णयासोबतच्या विविध प्रपत्रातील माहिती संकलित करावी.
- गावभेटींचे व चर्चेकरिता करावयाच्या गावातील बैठकीचे वेळापत्रक तयार करून ग्रामपंचायतींना, ग्रामस्थांना गावातील संस्थाना वेळापत्रक द्यावे.
- बैठकीमध्ये ग्रामपंचायत स्तरावर प्रकल्पांतर्गत घेता येणा-या कामांच्या नियोजनाची माहिती द्यावी.

- गावाचा सविस्तर प्रकल्प आराखडा तयार करण्याकरिता मदत होईल, याकरिता गावातील विविध सामाजिक घटकांचा सहभाग असणा-या गटास सहभागी करावे. विशेषतः अनुसुचित जाती/ जमाती मधील महिलांना सहभागी करावे.
- ग्रामपंचायतीने प्रकल्पातील गावाची लोकसंख्या, विविध संस्था, गावातील सार्वजनिक जागा आणि अस्तित्वातील घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन व्यवस्था, यापूर्वी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) वा अन्य कृतीसंगमातून राबविलेल्या उपक्रमाची सांख्यिकीय माहिती संकलित करून आवश्यकतेनुसार ती सर्व संबधितास उपलब्ध करून द्यावी.  
( सदर माहिती संबधित ग्रामपंचायतीकरिता तयार करण्यात आलेल्या शाश्वत स्वच्छता आराखडा व स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा- II हागणदारीमुक्त अधिक (ODF + ) द्वितीय तपासणी मधील, उपलब्ध असलेली माहिती असावी.)
- आराखडा तयार करण्यासाठी सन २०२१ च्या गावाच्या लोकसंखेच्या आधारे साधारणतः ५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणा-या गावांसाठी, व्यावसायिक संस्था वा अन्य तांत्रिक सहाय्य पुरविणा-या यंत्रणांचा सहभाग आवश्यक असल्यास, त्यासंदर्भातील माहिती व व्यावसायिक संस्थांना अदा करावयाच्या व्यावसायिक संस्था शुल्काची माहिती, अंदाजपत्रकात तरतूद करणेकामी माहिती संकलित करावी.
- ब) कुटुंब, संस्थात्मक आणि सार्वजनिक स्तरीय स्वच्छतेच्या अनुषंगाने सर्वेक्षण आणि माहिती संकलन, पडताळणी आणि एकत्रिकरण:-
  - जिल्हा/तालुका कक्ष प्रतिनिधीने जसे जिल्हास्तरीय तज्ञ, गट संसाधन समन्वयक, समुह संसाधन समन्वयक यांनी स्थानिक गटाच्या मदतीने गावाची प्रत्यक्ष माहिती प्राप्त करून घेण्यासंदर्भात, गाव भेटी दरम्यान गावफेरी व सर्वसाधारण सर्वेक्षण करावे.
  - गावातील कुटुंबे व संस्थांना ( शाळा, अंगणवाडी, ग्रामपंचायत कार्यालय, आरोग्य केंद्र इत्यादी.) प्रत्यक्ष भेटी देवून, कुटुंब स्तरावरील घनकचरा त्याचे विभाजन व वर्गीकरण तसेच सांडपाण्याचे प्रमाण, प्रकार, अस्तित्वातील व्यवस्थापन पद्धती, योग्य

व्यवस्थापनासाठी उपलब्ध संसाधने ( जागा, पाणी, बांधकाम साहित्य इत्यादी ) यासंबंधी, माहितीचे संकलन करावे. ( प्रपत्र क्र.२ ते ५ )

- गावातील बाजार, बस थांबे आणि मोकळ्या जागा आणि सर्व सार्वजनिक ठिकाणांना प्रत्यक्ष भेटी देवून, त्या ठिकाणी जमा होणारे घनकचरा व सांडपाणी व त्याच्या व्यवस्थेच्या अनुषंगाने, अस्तित्वातील व्यवस्थापन पद्धती व त्याची सद्यस्थिती एकत्रित करावी. (प्रपत्र क्र.६)

- माहिती पडताळणीअंती कुटुंब, संस्था आणि सार्वजनिक ठिकाणाची माहिती संकलित करावी व माहितीचे एकत्रिकरण करावे ( "प्रपत्र क्र.२" ते "५" ). विहित संकेतस्थळावर सदर विविक्षित माहिती App द्वारे भरली जाईल, याची खात्री करावी.

**क) गाव स्वच्छता सद्यस्थिती सादरीकरण:-** ग्रामपंचायत पदाधिकारी, शासकीय यंत्रणा आणि विविध सामाजिक संस्थासमवेत, एकत्रित केलेल्या माहिती बाबत सादरीकरणासह चर्चा करावी. गावाने केलेले प्रयत्न, अडचणी, अनुभव मांडण्याची सहभाग देणा-या संबधितांना संधी देवून, सक्रीय सहभागासाठी प्रवृत्त करावे.

**ड) प्रकल्प नियोजनातील तंत्रज्ञान, व्यवस्थापन समस्या व उपाययोजना:-** संकलित माहिती व त्याच्या एकत्रिकरणानंतर, सादरीकरण दरम्यान उपस्थित केलेले मुद्दे लक्षात घेवून, प्रकल्प नियोजनार्थ तंत्रज्ञानाची निवड व शाश्वतता, तंत्रज्ञानासाठी उपलब्ध जागा व संसाधने, भौगोलिक परिस्थिती, निधी उपलब्धता व मार्गदर्शक सूचना इत्यादी बाबी लक्षात घेवून, संबधित पदाधिकारी/कर्मचा-यांशी सविस्तर चर्चा करून किमान देखभाल व दुरुस्ती खर्चाचे तंत्रज्ञान, प्रकल्पासाठी सुनिश्चित करावे. असे करताना, केंद्र शासनाने <https://jalshakti-ddws.gov.in> या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या विविध मार्गदर्शक पुस्तिका, मॅन्युअल्स, टूल किट तसेच युनिसेफ व All India Local Self Government, Mumbai यांच्या सहकार्याने तयार केलेल्या, “ सांडपाणी घनकचरा व्यवस्थापन तंत्रज्ञान” मार्गदर्शिका पुस्तिकेचा संदर्भ घ्यावा. केंद्र शासनाकडून वेळोवेळी निर्गमित Compendium मध्ये नमूद केलेली अनुषंगिक तंत्रज्ञाने, संकेतस्थळावरील माशेलकर कमिटीद्वारा मान्यता

प्रदान केलेली तंत्रज्ञाने, अंमलबजावणीसाठी प्रस्तावित करता येईल. तसेच, भौगोलिक परिस्थिती आधारे जिल्हा स्तरावर प्रस्तावित केलेली किमान देखभाल दुरुस्तीचा खर्च असणारी, अन्य तंत्रज्ञान प्रस्तावित करता येईल, असे प्रस्तावित केल्यास त्यासंबंधीची माहिती “प्रपत्र क्र.७” मध्ये नमूद करावी.

सध्या अस्तित्वात असलेल्या घरगुती, वैयक्तिक अथवा सार्वजनिक अशा सर्व स्तरावरील उपाययोजना, प्रकल्प व्यवस्थापनासाठी, तंत्रज्ञान किमान खर्चाचे व दैनंदिन देखभाल दृष्टीने किमान खर्चिक असणारी तंत्रज्ञाने यांचा समावेश करताना, उप अभियंता, जिल्हा परिषद, ग्रामीण पाणी पुरवठा, यांनी संदर्भाधीन क्रमांक १ येथील मार्गदर्शक सूचना विचारात घेण्यात याव्यात. आराखडयामध्ये तंत्रज्ञाने प्रस्तावित करण्याकरिता ग्रामपंचायतीचा शाश्वत स्वच्छता आराखडा, संदर्भाधीन क्रमांक १ येथील मार्गदर्शक सूचनांमध्ये नमूद केलेली तंत्रज्ञाने, महाराष्ट्र शासनाच्या [www.maharashtra.gov.in](http://www.maharashtra.gov.in) या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या, पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग आणि युनिसेफ, मुंबई यांनी वितरीत केलेल्या “लोकाधारीत घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन कार्यक्रमासाठी सहभागी नियोजन पुस्तिका” तसेच केंद्र शासनाच्या <https://jalshakti.ddws.gov.in> संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या SLWM Handbook/Fecal Sludge Management/ Grey Water Management/ Black Water Management या विषयाकरिता इतर अनुषंगिक पुस्तके/ मार्गदर्शक सूचना वा टूल किट, <https://water.maharashtra.gov.in> व [www.wssso.in](http://www.wssso.in) या संकेतस्थळावर उपलब्ध असलेल्या डॉ. सु. वि. मापूस्कर यांचेद्वारा प्रकाशित घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन संदर्भातील पुस्तिकेचा आधार घेता येईल. ( केंद्र शासनाने नुकतेच प्रसिद्ध केलेले Manuals व Toolkits केंद्र शासनाच्या <https://swachhbharatmission.gov.in/SBMCMS/guidelines.htm> व <https://swachhbharatmission.gov.in/SBMCMS/technical-notes.htm> या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहेत. केंद्र शासनाने गोबरधन कार्यक्रमाबाबत निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचना, अनुक्रमे <https://swachhbharatmission.gov.in/SBMCMS/writereaddata/portal/images/>

<pdf/sbm-ph-II-Guidelines.pdf> व [https://sbm.gov.in/gbdw२०/images/Framework/Gobardhan\\_Framework.pdf](https://sbm.gov.in/gbdw२०/images/Framework/Gobardhan_Framework.pdf) या केंद्र शासनाच्या संकलितस्थळावर उपलब्ध आहेत.)

**इ) अंमलबजावणी अंतर्गत करावयाची कामे:-**

**I) घनकचरा व्यवस्थापन [विवरणपत्र-ब (अ)] :-**

सोबतच्या विवरणपत्र "ब" मधील अ येथे घनकचरा व्यवस्थापनाबाबत थोडक्यात वर्णन करण्यात आले आहे. या शासन निर्णयासोबत जोडलेल्या "प्रपत्र-९" मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II व इतर कृतीसंगमानुसार अनुज्ञेय असलेल्या निधीमधून घनकचरा व्यवस्थापनाची कामे हाती घेण्यात यावीत.

**II) सांडपाणी व्यवस्थापन [विवरणपत्र-ब (ब)] :-**

सोबतच्या विवरणपत्र "ब" मधील ब येथे घनकचरा व्यवस्थापनाबाबत थोडक्यात वर्णन करण्यात आले आहे. या शासन निर्णयासोबत जोडलेल्या "प्रपत्र-९" व "९-अ" मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II व इतर कृतीसंगमानुसार अनुज्ञेय असलेल्या निधीमधून सांडपाणी व्यवस्थापनाची कामे हाती घेण्यात यावीत.

**III) गावस्तरीय मैला गाळ व्यवस्थापन [विवरणपत्र-ब (ड)]**

सोबतच्या "विवरणपत्र ब" मधील ड येथे मैला गाळ व्यवस्थापनाबाबत थोडक्यात वर्णन करण्यात आले आहे. मैला गाळ व्यवस्थापनाची कामे जिल्हा स्तरावर सर्व गावांसाठी राबवावयाची असून, यासाठी ५०० पर्यंत लोकसंख्या असणाऱ्या गावांकरिता, गावस्तरीय कृती म्हणून मैला गाळ व्यवस्थापनाची कामे हाती घेण्याचे नियोजन करावे. या करिता सर्व प्रथम गावातील दोन खड्ड्यांचा, एक खड्ड्याचा व सेप्टिक टँक असलेल्या शौचालयांची माहिती संकलित करावी. एक खड्डा शौचालयांना दोन खड्डा शौचालयांमध्ये रूपांतरित (Retrofitting of IHHL) करण्याची कार्यवाही करावी. दोन खड्डा शौचालयातून कंपोस्ट खत निर्माण होणार असल्याने, फक्त एक खड्डा शौचालयातील मैला व सेप्टिक टँक शौचालयातून निर्माण होणा-या मैल्याचे गाळ व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. रेट्रोफिटिंग करून एक खड्डा शौचालयांचे दोन



खड्डा शौचालयामध्ये रूपांतरित करता येणे शक्य नसलेल्या शौचालयाची यादी ग्रामपंचायतीमध्ये उपलब्ध ठेवावी. सदर माहिती शाश्वत स्वच्छता आराखडा तयार करताना संकलित करण्यात आली आहे. तसेच यांत्रिकी उपसा पद्धतीने अशा खड्ड्यातील व सेप्टिक टँक मधील मैला उपसा करून, नजिकच्या नगरपंचायती/नगरपालिकामध्ये व तालुका/जिल्हा स्तरावरील अस्तित्वातील STP ( नगरपरिषद/नगरपालिका/महानगरपालिका इ.) मध्ये प्रक्रियेकरिता देण्याचे काम करणाऱ्या उद्योजकांची संपर्क क्रमांकासह यादी सुद्धा ग्रामपंचायतीमध्ये उपलब्ध ठेवावी. ग्रामपंचायतींनी अशा उद्योजकांची संपर्क क्रमांकाची यादी ग्रामस्थांना उपलब्ध करून द्यावी, जेणेकरून गावातील सेप्टिक टँक व सिंगल पिट शौचालयाचे मैला गाळ व्यवस्थापनांतर्गत को-ट्रिटमेंट प्रक्रियेची कार्यवाही करता येईल.

अशा प्रकारे को-ट्रिटमेंट करणे शक्य नसल्यास, अशा गावातील सेप्टिक टँक व रेट्रोफिटिंग शक्य नसलेले सिंगल पिट शौचालयावर आधारित लोकसंख्येसाठी (सन २०२१), स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत, गावस्तरीय कृती म्हणून मैला गाळ व्यवस्थापनाच्या उपांगांतर्गत ट्रेचिंग उपांगाची कामे हाती घ्यावी. घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या उपांगाच्या कामाच्या किंमतीमध्ये मैला गाळ व्यवस्थापनाच्या ट्रेचिंगच्या कामांची किंमत जोडून, एकत्रिक किंमत विचारात घेवून, कार्यवाही करावी. जेणेकरून ५०० पर्यंत लोकसंख्येसाठी गावस्तरीय कृती म्हणून मैला गाळ व्यवस्थापन ट्रेचिंग या कामाच्या माध्यमातून गावाकरिता राबविता येईल. सदर कामे घेताना केंद्र शासनाने निर्गमित केलेली नियमावली (मॅन्युअल) व टुल किटचा वापर करावा.

गावस्तरीय कृती म्हणून ५०० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावांसाठी, मैला गाळ व्यवस्थापनांतर्गत, ट्रेचिंगची कामे स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा), टप्पा-॥ अनुज्ञेय निधीमधून, रेट्रोफिटिंग- एक खड्ड्याच्या शौचालयाचे दोन खड्ड्यांच्या शौचालयात रूपांतर ( १५ वित्त आयोग निधी ) व ट्रेचिंग व्यवस्थापन देखभाल व दुरुस्ती ( ग्रामपंचायत स्वनिधी / Business Model वा अन्य निधी ) ही कामे, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा), टप्पा-॥ निधी व्यतिरिक्त अन्य उपलब्ध निधीमधून, कामे हाती घेता येतील.

गावाच्या एकूण लोकसंख्येमधून (सन २०२१), कुटुंब स्तरावरील, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या नियोजित उपांगाच्या व्यवस्थेकरिताची लोकसंख्या वगळून, केवळ सार्वजनिक स्तरावरील उपाय योजनासाठीच्या लोकसंख्येसाठी मैला गाळ व्यवस्थापनाकरिताचे अनुज्ञेय अनुदान परिगणित करावे. तसेच गावस्तरीय कृती म्हणून ५०० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावांसाठी मैला गाळ व्यवस्थापन, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ नुसार, केवळ सार्वजनिक उपाय योजनांना उपांगनिहाय निधी उपलब्ध होणार आहे.

IV) तालुकास्तरीय/जिल्हास्तरीय कृती-तालुकास्तरीय मासिकपाळी व्यवस्थापन [विवरणपत्र-ब (ई).] व प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन [विवरणपत्र-ब (क).] आणि जिल्हास्तरीय गोबरधन व मैला गाळ व्यवस्थापन [विवरणपत्र-ब (ड):-

(A) मैला गाळ व्यवस्थापनांतर्गत प्रक्रिया व्यवस्था निर्माण करताना, गावातील शौचालयांचा प्रकार नजिकच्या अस्तित्वातील मैला गाळ व्यवस्थापन प्रकल्पाची प्रक्रियेक्षमतेची उपलब्धता, गावातील सेप्टिक टँक/सिंगल पिट शौचालया मधील मैला गाळ जवळपासच्या नगरपालिका/नगरपरिषद/ महानगरपालिकांकडील उपलब्ध मैला व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून प्रक्रियेबाबत Co-treatment संदर्भात सांगड घालावी. सदर व्यवस्थापनांतर्गत Co-treatment पद्धतीला प्राधान्य द्यावे. Co-treatment ला वाव नसल्यास, ५०० पेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या गावांकरिता जागा उपलब्धते नुसार ट्रेचिंग/ अनप्लान्टेड/प्लान्टेड ड्राईंग बेडच्या कामासाठी अनुषंगाने कामे हाती घ्यावीत. गावाच्या लोकसंख्या आधारे केंद्रित/ विकेंद्रित पद्धतीची प्रक्रिया व्यवस्था प्रस्तावित करणेसाठी किमान खर्चाच्या देखभाल दुरुस्तीचे तंत्रज्ञान अंमलबजावणीसाठी लागू करावे.

(B) ५०० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावांकरिता मैला गाळ व्यवस्थापन प्रकल्प घेण्याकरिता जिल्ह्याने त्यांचे अप्पेसड द्वितीय सर्वेक्षण पूर्ण करणे आवश्यक आहे. त्यातील शाश्वत आराखडे तयार करताना संकलित केलेल्या माहितीवरून प्रत्येक तालुक्यात असलेले एक खड्डा व सेप्टिक टँक असलेल्या शौचालयांची माहिती गोळा करावी. सदर माहितीवरून त्या

तालुक्याचे Geo-information नकाशे तयार करून, सर्वात जास्त सेप्टिक टँक व एक खड्डा शौचालये असलेल्या गावांच्या जवळपास उपलब्ध जागा बघून, अशा प्रकारच्या शौचालयांपासून तयार होणाऱ्या मैल्याच्या व्यवस्थापनाकरिता प्रत्येक तालुक्यास एक याप्रमाणे मैला गाळ व्यवस्थापन केंद्र घेता येतील. याकरिता ट्रेचिंग/ अनप्लान्टेड/प्लान्टेड ड्राईंग बेड, टायगर वर्म, जोकासो व को-कंपोस्टिंग या तंत्रज्ञानाचा वापर करून अशी केंद्रे घेता येतील. या केंद्रांकरिताचा निधी ग्रामीण लोकसंख्या गृहीत धरून, परंतु ज्या लोकसंख्येकरीता उपरोक्त IV (A) नुसार कार्यवाही करण्यात येत आहे, ती लोकसंख्या वगळून उर्वरित सेप्टिक टँक व सिंगल पिट वर आधारित लोकसंख्येकरीता दर रु. २३० प्रति व्यक्ति याप्रमाणे निधी उपलब्ध राहिल.

(C) तालुकास्तरीय मासिकपाळी व्यवस्थापन अंतर्गत, १५ वा वित्त आयोग निधीतून महाराष्ट्र प्रदूषण नियंत्रण मंडळ वा केन्द्रीय प्रदूषण नियंत्रण मंडळ यांचेद्वारा मान्यता प्राप्त इन्सिनरेटर देखभाल दुरुस्ती सह प्रस्तावित करावेत. इन्सिनरेटर (एमपीसीबी/ सीपीसीबी मान्यता प्राप्त) व इन्सिनरेटर देखभाल व दुरुस्तीची कामे, १५ वित्त आयोग निधी वा ग्रामपंचायत स्वनिधी मधून हाती घेता येतील.

(D) तालुकास्तरीय प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापनाबाबत, सोबतच्या विवरणपत्र-ब (क) मध्ये उल्लेख करण्यात आला आहे. त्याप्रमाणे कामे हाती घेण्यात यावीत.

(E) सोबतच्या विवरणपत्र-ब (इ) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II मधून, जिल्हयामध्ये सामुदायिक मॉडेल गोबरधन प्रकल्पाची अनुषंगिक कामे हाती घेण्यात यावीत. (जिल्ह्यासाठी किमान एक सामुदायिक मॉडेल गोबरधन प्रकल्प घेणे बंधनकारक राहिल.)

५०० पेक्षा जास्त लोकसंख्येसाठी जिल्हास्तरीय कृती म्हणून मैला गाळ व्यवस्थापनेचे काम अंमलबजावणीसाठी नियोजन करावे.

उपरोक्त मुद्दा क्रमांक III) व IV) मध्ये नमूद केलेल्या उपांगासाठी, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II नुसार, केवळ सार्वजनिक उपाय योजनांना उपांगनिहाय निधी उपलब्ध होणार आहे व उर्वरित उपाययोजना या विविध कृतीसंगमातून ( जसे १५ वा वित्त आयोग, महात्मा गांधी

राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना, खासदार (MPLAD), आमदार निधी (MLALAD), CSR निधी (Corporate Social Responsibility), Business Model, अॅग्री इन्फ्रा फंड, कर्ज, ग्रामपंचायत स्वनिधी, लोकसहभाग, देणगी निधी (Donor Funding) वा केंद्र व राज्य शासनाच्या अन्य योजनांतर्गत प्राप्त होणारा निधी ) स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ संदर्भातील केंद्र शासन मार्गदर्शक सूचना मधील Indicative List of Sanitation Activities and Suggested Convergence Matrix नुसार हाती घेणे अपेक्षित आहे. कृतीसंगमाचा तपशिल, “प्रपत्र क्र.८” मध्ये द्यावा.

उपरोक्त इ मधील सर्व उपांगाच्या अनुषंगाने, केंद्र शासनाच्या “Plan Plus” या आज्ञावलीमध्ये, बंधनकारक व अन्य कृतीसंगमांची उपांगांच्या बाबनिहाय नोंदी कराव्यात.

### ई) माहिती, शिक्षण व संवाद उपक्रम:-

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत सर्व उपांगांच्या बाबतीत माहिती, शिक्षण व संवाद अनुषंगाने कशा प्रकारे कार्यवाही करावी, याबाबतचे सविस्तर विवेचन, संदर्भाधीन क्रमांक १ येथील मार्गदर्शक सूचनांमध्ये विषद करण्यात आले आहे. घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या अनुषंगाने जिल्हा, तालुका व ग्रामपंचायत स्तरावर त्या त्या स्तरावरील माहिती, शिक्षण व संवाद सल्लागाराने जनजागृती करावी. ग्रामपंचायतीमध्ये राबवावयाच्या घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन उपक्रमाच्या माहितीमध्ये, जिल्हा माहिती, शिक्षण व संवाद आराखड्यामधील सर्व घटकांचा समावेश असावा. या अनुषंगाने ग्रामसभेच्या विविध बैठका, मेळावे, कार्यशाळा, अभ्यास दौरे, प्रात्याक्षिके, स्पर्धा, गृहभेटी यासारख्या संवाद माध्यमांचा देखील समावेश करून, गावस्तरीय नियोजन “प्रपत्र क्र.११”, प्रमाणे करण्यात यावे. या प्रचार प्रसिद्धी कार्यक्रमांमध्ये कच-याचे पुर्नचक्रिकरण झाल्यानंतरच्या, पुर्नवापर, कमीवापर, पुर्नप्राप्ती व पुर्नचक्रिकरण ( Reuse, Reduce, Recovery & Recycle ) संकल्पनेचा अंतर्भाव असावा. याअनुषंगाने संक्षिप्त टिप्पणी ( Concept Note) विवरणपत्र-क मध्ये संलग्न करण्यात आली आहे. सदर परिस्थितीतील कोरोना प्रादुर्भाव उपाययोजना सामाजिक अंतर (Social Distancing), स्पर्श, संपर्क टाळणे इत्यादी बाबी लक्षात घेवून, Social Media Whatsapp,

Zoom, Google Meet यासारख्या साधनांचा या प्रचाराकरिता अधिकाधिक उपयोग करावा. यासर्व बाबींचे सनियंत्रण करण्याची जबाबदारी, राज्य पाणी व स्वच्छता अभियान, बेलापूर यांची राहिल. यासाठी येणारा खर्च स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-॥ अंतर्गत माहिती, शिक्षण व संवाद (Information Education & Communication) या लेखाशिर्षाखाली मंजूर असलेल्या निधीमधून करावा. (संदर्भाधीन क्रमांक १ येथील मार्गदर्शक सूचनांमधील परिच्छेद क्रमांक ९.१)

### उ) क्षमता बांधणी:-

उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता), जिल्हा परिषद यांच्या मार्गदर्शनाखाली जिल्हा स्तरावरील जिल्हा पाणी व स्वच्छता कक्षाने, जिल्हा वार्षिक कृती आराखडयातील (District AAP-Annual Action Plan) बाबी लक्षात घेवून, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत सर्व उपांगाच्या बाबतीत क्षमता बांधणी आराखडा तयार करावा. जिल्हा परिषदेमधील मनुष्यबळ विकास सल्लागार, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन सल्लागार यांची क्षमता बांधणी आराखडयाची जिल्हा स्तरावर अंमलबजावणी करण्याची तसेच प्रशिक्षण देण्याची जबाबदारी राहिल. प्रकल्प संचालक (स्वच्छ भारत अभियान), राज्य पाणी व स्वच्छता अभियान, बेलापूर यांची यासर्व बाबींचे सनियंत्रण करण्याची व राज्यस्तरीय प्रशिक्षण देण्याची जबाबदारी राहिल. सदरचे प्रशिक्षण, ग्रामीण पाणी पुरवठा कक्षाचे, उप अभियंता/शाखा अभियंता/ कनिष्ठ अभियंता, विस्तार अधिकारी (पंचायत), सरपंच/ उपसरपंच/ग्रामसेवक /ग्रामपंचायत सदस्य/ ग्रामस्तरीय पाणी पुरवठा व स्वच्छता समितीचे सदस्य/ ग्रामपंचायतीचे पाणी पुरवठा कर्मचारी/ सफाई कर्मचारी, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-॥ अंतर्गत, कार्यरत असणारे सर्व सल्लागार तसेच स्वच्छाग्रही/ जलसुरक्षक /व्यावसायिक संस्था/ तांत्रिक संस्था इ. यांना देण्यात यावे. याकरिता येणारा खर्च, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-॥ अंतर्गत मनुष्यबळ विकास संसाधन (HRD-Human Resource Development) या लेखाशिर्षाखाली मंजूर असलेल्या निधीमधून करण्यात यावा.(संदर्भाधीन क्रमांक १ येथील मार्गदर्शक सूचनां मधील परिच्छेद क्रमांक १५.१).

ग्रामपंचायतीमधील शाश्वत स्वच्छता आराखडा व लोकसहभागीय पध्दतीने कृती आराखडा तयार करणे, नवीन कुटुंबाला शौचालये उपलब्ध राहतील, या अनुषंगाने करावयाची कार्यवाही, सामुदायिक शौचालय, शौचालयाची देखभाल व दुरुस्ती घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन, संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पांतर्गत जबाबदाऱ्या व कर्तव्ये, प्रकल्पाची प्रभावी अंमलबजावणी, प्रकल्पासंबंधी तांत्रिक बाबींचे मार्गदर्शन, प्रकल्पाची शाश्वत देखभाल व दुरुस्ती, या मुद्द्यांचा प्रशिक्षणामध्ये समावेश असावा.

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनांतर्गत, गावस्तरीय तथा जिल्हास्तरीय उपांगासाठी, UNICEF, त्यांच्या सहयोगी संस्था, PRIMOVE तथा All India Institute of Local Self Government (AILLSG), राज्य पाणी व स्वच्छता अभियान, बेलापूर, नवी मुंबई, यांच्या सहभागाने, विविध स्तरावरील प्रशिक्षणांच्या कालबद्ध उपांगनिहाय वेळापत्रकाची आखणी करून, Online प्रशिक्षण पध्दतीने क्षमता बांधणी करावी. जिल्ह्याच्या क्षमता बांधणीच्या गरजा व वार्षिक आराखड्यातील क्षमता बांधणीची उद्दिष्टे लक्षात घेवून, जिल्हा पाणी व स्वच्छता समिती स्तरावरून घ्यावयाच्या प्रशिक्षणाकरिता, राज्य पाणी व स्वच्छता अभियान, बेलापूर, नवी मुंबई, यांनी मान्यता द्यावी.

**ऊ) प्रकल्पाची अंमलबजावणी, देखभाल आणि दुरुस्ती:-** किमान खर्चाची देखभाल दुरुस्ती पध्दत, उपलब्ध तांत्रिक मनुष्यबळ, वार्षिक अंदाजित खर्च व इतर आवश्यक निधीचे नियोजन व गावातील युवकांना द्यावयाचे तांत्रिक प्रशिक्षण, या मुद्द्यांचा शाश्वत देखभाल व दुरुस्तीच्या अनुषंगाने प्रकल्प आराखड्यात उल्लेख करावा. प्रकल्प अंमलबजावणी तथा देखभाल दुरुस्ती यासाठी, दायित्वा संदर्भातील संकलित माहिती “ प्रपत्र ०८” मध्ये नमूद करावी. प्रकल्पाच्या दैनंदिन देखभाल दुरुस्तीची कामे, बिझिनेस मॉडेल अथवा सी. एस. आर. कृती संगम किंवा ग्रामपंचायतीच्या स्वनिधीतून हाती घ्यावीत.

**ए) वार्षिक कृती आराखडा सन २०२१-२२ ते सन २०२४-२५ अंमलबजावणी वेळापत्रक:-**

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II अंतर्गत, प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा अंतर्गत (Project Implementation Plan-PIP ) जिल्ह्यासाठी हाती घ्यावयाच्या कामांच्या संदर्भात, राज्यस्तरीय योजना मंजूरी समितीने (SLSSC) मान्यता दिलेल्या गावांसाठी, प्रत्यक्ष अंमलबजावणीचे तथा विविध उपांगांतर्गत हाती घ्यावयाच्या कामांची, त्याच बरोबर पुढील ५ वर्षाकरिता शाश्वत दैनंदिन व देखभाल दुरुस्तीचे नियोजनात्मक वेळापत्रक, “प्रपत्र क्र. ०८” प्रमाणे तयार करावे. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II अंतर्गत जिल्ह्याद्वारे प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करावयाच्या, वार्षिक कृती आराखड्यातील सन २०२०-२१ मधील समाविष्ट गावांच्या मंजूरी प्रक्रिया पूर्ण झालेल्या व सन २०२१-२२ च्या वार्षिक कृती आराखड्यात समाविष्ट असलेल्या गावांसाठी नव्याने तांत्रिक मान्यता प्रदान करण्याऐवजी, सविस्तर प्रकल्प आराखडा प्रस्तावामध्ये आवश्यकतेनुसार दर सुधारणा करून, सुधारित मान्यतांची कार्यवाही करावी. याअनुषंगाने, तयार करण्यात आलेल्या आराखड्याबाबत, गावातील सर्व स्तरावरून प्राप्त झालेल्या, ग्रामस्थांच्या/ लोकप्रतिनिधींच्या/ गावाच्या मतदारसंघातील आमदार/खासदार यांच्या सूचना लक्षात घेवून, आराखडा अंतिम करावा. केंद्र शासनाच्या SBM-II Mobile App या मोबाईल ॲपमध्ये, गावाची अस्तित्वातील उपांगाच्या माहितीसह, सर्व माहिती अपडेट करावी. मोबाईल ॲप मध्ये माहिती संचित झाल्यानंतर, माहिती संचित केल्याच्या मोबाईल ॲपच्या स्क्रीन शॉटसह, शासन निर्णयासोबतच्या “प्रपत्र-१” नुसार अर्ज, गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती, यांच्याकडे सादर करावा. “प्रपत्र-१” सोबत जोडावयाच्या, ठरावाचा नमुना “ प्रपत्र १३” प्रमाणे राहिल. आराखडा नमुना प्रारूप, राज्य पाणी व स्वच्छता अभियान, बेलापूर, नवी मुंबई यांच्या [www.wssso.in](http://www.wssso.in) या संकेतस्थळावर [http://www.wssso.in/ SBM2\\_ESTIMATE.pdf](http://www.wssso.in/SBM2_ESTIMATE.pdf) या नावाने link वर उपलब्ध आहे. त्यानुसार आराखडा तयार करावा. आराखडा तयार करण्यासाठी, <https://www.sbm.gov.in> वर उपलब्ध असलेल्या, संदर्भाधीन क्रमांक १ येथील मार्गदर्शक सूचना विचारात घ्याव्यात. प्रकल्पाच्या पूर्णत्वासाठी अंमलबजावणी, पर्यवेक्षण इत्यादी विविध बाबींसाठी लागणा-या, तांत्रिक तज्ञ तथा तंत्रज्ञानाची निवड करणे व प्रकल्पासाठी लागू

करण्यासाठी, संदर्भाधीन क्रमांक १ येथील मार्गदर्शक सूचनामधील परिच्छेद १५.२ मधील “Administrative Charges” मध्ये दिलेल्या निर्देशानुसार कार्यवाही करावी. ग्रामस्तरीय संनियंत्रणाच्या नियोजनाचे वेळापत्रक, “प्रपत्र १०” मध्ये द्यावे. गावस्तरीय संनियंत्रणाकरिता गट प्रमुख म्हणून, स्वच्छतेची आवड असणा-या, माहितगार व उस्तुक व्यक्तीची निवड करावी.

**ऐ) जेम्स पोर्टल वरून करावयाची खरेदी:-**

वार्षिक कृती आराखडा सन २०२१-२२ ते २०२४-२५ मधील समाविष्ट गावांसाठी आवश्यकतेनुसार, सविस्तर प्रकल्प आराखड्यामध्ये अंतर्भूत असलेल्या, मंजूर अंदाजपत्रकातील ट्राय सायकल, बॅटरी ऑपरेटेड ट्राय सायकल, कुटुंबस्तरीय व सार्वजनिक स्तरीय कचरा कुंड्याची खरेदी, डॉ. माशेलकर समितीद्वारा मान्यता प्राप्त तंत्रज्ञानाची/केंद्र शासनाद्वारे प्रसिद्धी केलेली विविध तंत्रज्ञानांची Compendium यामध्ये समाविष्ट असलेले तंत्रज्ञान/Product जसे, ECO POT GARBAGE GARDEN, Rotary Drum Composting, Biowizard Culture, इत्यादी Product ची खरेदी, केंद्र शासनाच्या <https://gem.gov.in/> या संकेतस्थळावरून जेम्स पोर्टल दराने जिल्ह्याने प्राथम्याने करावी.

**ओ) गाव, तालुका/जिल्हास्तरीय प्रकल्प उपाययोजनांची अंमलबजावणी, बहिर्गमन (Exit) इत्यादींबाबत खालीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात यावी:-**

टप्पा	कार्यवाही	कालमर्यादा	संबंधित जबाबदार अधिकारी
१.	२.	३.	४.
नियोजन टप्पा	ग्रामपंचायतीने गटविकास अधिकाऱ्याकडे, अर्ज सादर करणे.	ग्रामसभेने ठराव पारित केल्यावर १५ दिवस.	ग्रामसेवक
	ग्रामपंचायतीचे अर्ज अंतिम करणे.	अर्ज प्राप्त झाल्यापासून १५ दिवस.	मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद, उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता), गट विकास अधिकारी.
	अंदाजपत्रक तयार करणे.	२१ दिवस	दिनांक २६/११/२०२१ च्या शासन निर्णया मधील ४ (III) नुसार संबंधित.
	तांत्रिक मान्यता देणे.	१० दिवस	
	प्रशासकीय मान्यता देणे.	१५ दिवस	



	उपाययोजनांची, निविदा प्रक्रिया पूर्ण करणे.	एक महिना	शासन निर्णय दिनांक १८/१०/२०२१ मध्ये नमूद केल्यानुसार.
अंमल बजावणी टप्पा	प्रकल्पाच्या कामाची प्रत्यक्ष सुरुवात.	निविदा मंजूरीअंती निर्गमित कार्यारंभ आदेशानुसार, तात्काळ कामे सुरु करावीत.	
	अंदाज पत्रक आराखडयाप्रमाणे काम पूर्ण करणे.	कार्यारंभ आदेश निर्गमित झाल्यानंतर १ वर्ष .	
	अंदाज पत्रक आराखडयाप्रमाणे काम पूर्ण झाल्याची खात्री, पुर्णत्वाच्या दाखल्यासह प्रमाणित करून, कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद व उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता), जिल्हा परिषद यांच्यामार्फत मुख्य कार्यकारी अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे सादर करणे.	१५ दिवस	उप अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा, जिल्हा परिषद /गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती / कार्यकारी अभियंता, ग्रामीण पाणी पुरवठा विभाग, जिल्हा परिषद/ उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता), जिल्हा परिषद.
बहिर्गमन टप्पा	प्रकल्पाची शाश्वत देखभाल व दुरुस्ती	प्रकल्पाची कामे पुर्ण झाल्यानंतर तात्काळ/ कायमस्वरूपी	संबंधित अंमलबजावणी यंत्रणा.

.....XXXXXXXXXXXX.....

**विवरणपत्र-ब**  
**स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत**  
**घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापना अंतर्गत उपांगे.**

**घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पातील घटक खालीलप्रमाणे राहतील :-**

**घनकचरा :-**

गृह, सार्वजनिक, व्यवसाय, उद्योगामधील निरुपयोगी टाकावू, सेंद्रिय व असेंद्रिय वस्तूना “घनकचरा” म्हणून संबोधले जाते.

**सांडपाणी :-**

स्वयंपाक घर, स्नानगृह, कपडे धुणे इत्यादी मधून निर्माण झालेल्या पाण्याला सांडपाणी (GREY WATER) असे म्हणतात. कारण त्याचा रंग साधारणतः करडा म्हणजेच ग्रे असतो. शौचालयातून, लिच पीट मधून बाहेर पडणा-या मैला मिश्रित पाण्याला ब्लॅक वॉटर (BLACK WATER) म्हणतात. कारण त्याच्यामध्ये मानवी मैला असतो, त्याला शोषखड्ड्याच्या माध्यमातून जमिनीमध्ये जिरविण्यात यावे.

**घनकचरा व्यवस्थापन:-**

**अ-१) घनकचरा व्यवस्थापन (कुटुंब स्तर) :-**

ग्रामपंचायतीमध्ये निर्माण होणा-या कच-याचे प्रामुख्याने खालील सात प्रकारे वर्गीकरण करावे :-

- I. जैविक विघटनक्षम (सेंद्रिय - ओला कचरा) :- उरलेले अन्न, शेतीमधून निर्माण होणारा पिक कचरा, शेण, पालापाचोळा, बाजारपेठेतील ओला व सेंद्रिय कचरा,
- II. जैविक विघटनास अपात्र, निष्क्रीय कचरा ( धुळ, माती, दगडगोटे, रेती, विटा, इ.)
- III. प्लास्टिक व थर्मोकोल कचरा:- प्लास्टिक पाकीटे व पिशव्या, वेष्टणे, बाटली व इतर थर्मोकोल /प्लास्टिकच्या वस्तू.
- IV. धोकादायक कचरा (रुग्णालयीन, रासायनिक इ.) :- मुदतबाह्य औषधे, वापरलेली इंजेक्शन्स, सिरिंजेस, मासिक पाळीकरिता वापरलेले पॅड्स, डायपर्स, इत्यादी.
- V. धातू व काच (सर्व प्रकारचे धातू, बॉटल्स, फुटलेले काचेचे सामान इ.)

VI. कागद (रद्दी, वापरलेले पुढे इ.)

VII) इलेक्ट्रॉनिक्स कचरा (इलेक्ट्रिक वायर, खराब झालेली बॅटरी, फ्युज बल्ब, ट्युब लाईट व इलेक्ट्रॉनिक कचरा इ.)

### घनकचरा प्रक्रिया :-

निर्माण झालेल्या घनकचऱ्याचे वर्गीकरण, कुटुंब स्तरावर/उद्भवाच्या जागेवरच करण्यात यावे. प्रत्येक घरांमध्येच कचरा वर्गीकरण होऊन, वर्गीकृत कचरा गोळा करण्याची यंत्रणा, ग्रामपंचायतीने प्रस्थापित करणे गरजेचे आहे. विविध प्रकारचा कचरा गोळा करण्यासाठी, प्रत्येक ग्रामपंचायतीने कचऱ्याची वर्गवारीनिहाय व्याप्ती निश्चित करून, कचरा गोळा करण्याची मोहीम राबवावी.

उपरोक्त सात प्रकारच्या घनकचऱ्याचे वर्गवारीनिहाय व्यवस्थापन खालीलप्रमाणे करावे:-

### I) जैविक विघटनक्षम (सेंद्रिय - ओला कचरा) कचऱ्यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-

- **पाळीव प्राण्यासाठी खाद्य :-** न कुजलेला, ओला कचरा गुरांसाठी खाद्य म्हणून वापरता येण्याजोगा असल्यास, गुरांचे खाद्य म्हणून वापरावा.
- **प्लास्टिक डब्यांत, कंपोस्ट बिन, कल्चर (COMPOST BIN, CULTURE) च्या सहाय्याने शास्त्रोक्त कंपोस्ट :-** डॉ. भाभा अणुशक्ती संशोधन केंद्र ( BARC- BHABHA ATOMIC RESEARCH CENTRE) यांनी संशोधन करून निर्माण केलेल्या कंपोस्ट बिन सारख्या कंपोस्ट बिनचा वापर करून, BARC निर्मित CULTURE द्वारे कुटुंबस्तरावरील ओल्या सेंद्रिय कचऱ्याची विल्हेवाट खत तयार करून, कुटुंबस्तरावरच प्रक्रिया करावी. याकरिता स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) अंतर्गत अनुदान अनुज्ञेय राहणार नाही. कंपोस्ट बिन व कल्चर (Compost Bin, Culture)च्या उत्पादकांची यादी/ माहिती BARC च्या [www.barc.gov.in](http://www.barc.gov.in) या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे. कंपोस्ट बिन व CULTURE खरेदी करण्यासाठी शासनाने विहित केलेल्या पद्धतीचा अवलंब करावा.
- **कंपोस्ट खत खड्डा अथवा घरगुती खतखड्डा:-** कचरा उपलब्धतेच्या प्रमाणात, अंदाजे ३ ते ४ फुट लांबी रुंदीचा व ३ फुट खोलीचा खड्डा करून, ओला कचरा, शेण व माती यांचे आलटून

पालटून थर करून खड्ड्यामध्ये टाकावे. खड्डा भरल्यानंतर, सुमारे ५-६ महिन्याच्या कालावधीत निर्माण झालेले खत शेतीसाठी वापरावे. याचप्रमाणे सुमारे ३ ते ४ फुट व्यासाचा व ३ फुट खोली या प्रमाणात गोलाकार वीटकाम करून खतखड्डा तयार करता येईल. यामध्ये कचरा व माती यांचे आलटुन पालटुन थर टाकून खड्डा भरावा. खत तयार होण्यासाठी अधूनमधून पाणी शिंपडण्यात यावे. कचऱ्यामध्ये काही प्रमाणात असेंद्रिय कचऱ्याच्या शक्यतेनुसार तयार खत चाळून घेऊन, त्या खताचा वापर शेतीसाठी/बगीच्यासाठी करावा.

● **नाडेप खत टाकी :-** ओला व सुका सेंद्रिय कचरा बऱ्याच प्रमाणात निर्माण होत असल्यास, नाडेप खत टाकी घ्यावी. कंपोस्टिंग अथवा खत निर्मिती प्रक्रिया करण्यासाठी, जमिनीवर ३ फुट उंच, ४ फुट रुंद व गरजेप्रमाणे लांबी अशा प्रकारे टाकीचे बांधकाम करावे. टाकीमध्ये कचरा भरताना, कचरा व मातीचे थर आलटुन पालटून भरावे. शेवटचा थर मातीचा असावा. खत तयार होण्यासाठी अधूनमधून पाणी शिंपडण्यात यावे. तयार खत चाळून घेऊन, खताचा वापर करावा.

● **गांडुळ खत निर्मिती:** ओल्या कचऱ्याचे उत्कृष्ट खतात रूपांतर करण्यासाठी, गांडुळांचा शास्त्रोक्तरित्या उपयोग करून घेता येईल. याकरिता तालुका स्तरावरील, कृषी विभागाच्या शेतकी शाळा यांचेशी संपर्क साधून, गांडुळ उपलब्ध करून घेता येईल.

II) **जैविक विघटनास अपात्र, निष्क्रीय कचऱ्यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-** माती, दगडगोटे, विटा इत्यादी वेगळे काढावे. सदर माती, दगडगोटे, विटाचा पुर्नवापर घराभोवताली भराव करण्यासाठी संबंधित कुटुंबाकडून करावा.

**अ-२) घनकचरा व्यवस्थापन (सार्वजनिक स्तर) :-**

सार्वजनिक घनकचऱ्याच्या योग्य व्यवस्थापनासाठी झाडलोट व्यवस्था, कचरा एकत्रिकरण, तीन चाकी ट्राय सायकल (TRICYCLE) द्वारे कचरा वाहतुक व्यवस्था ग्रामपंचायतीने करून, कचऱ्यावर अंतिम प्रक्रिया ग्रामपंचायत द्वारा करावी. कचऱ्याचे कुटुंबस्तरावर वर्गीकरण होईल, याअनुषंगाने ग्रामपंचायतीने जास्तीत जास्त जनजागृती करावी. अशा प्रकारे

कुटुंबस्तरावरील वर्गीकृत कच-याचे वहन प्रक्रियास्थळी/साठवण शेड पर्यंत ग्रामपंचायतीने करावे.

- **कचरा प्रक्रिया स्थळ :-** साधारणतः गावाबाहेर योग्य जागा निर्धारित करून, सदर जागेवर शेड बांधून, जागेसाठी कुंपण व रस्ता याची सोय करावी.
- **पुर्नवापर व पुर्नचक्रिकरण :-** वर्गीकृत सुक्या कचऱ्यातील कागद, कापड, चिंध्या, काच, रबर, धातू, चप्पल, टायर, केस, शालेय पिशव्या इ. प्रकार, वेगळ्याने साठवून, स्थानिक भंगार व्यावसायिकांना विक्री करावी.
- ❖ **ओला कचरा व्यवस्थापन (सार्वजनिक स्तर) :-**
  - **कंपोस्ट खड्डा :-** गावात तयार होणाऱ्या कचऱ्याच्या प्रमाणात आवश्यक लांबीचे खड्डे तयार करावेत.
  - **बांधकाम टाकीद्वारे कंपोस्ट खत :-** साधारणपणे ५ ते ६ फुट व्यासाचे व ३ फुट खोलीचे वीट बांधकामाचे गोल खड्डे गरजेप्रमाणे कायमस्वरूपी बांधण्यात यावेत. उर्वरीत कार्यवाही कंपोस्ट खड्डा पद्धतीप्रमाणे राहिल.
  - **नाडेप खत टाकी :-** ग्रामपंचायतीमध्ये तयार होणाऱ्या कचऱ्याच्या प्रमाणात योग्य आकारमानाचे खड्डे तयार करावेत.
  - **गांडुळ खत प्रक्रिया :-** ग्रामपंचायत पातळीवर गांडुळ खत प्रक्रिया ढीग, चार कप्पे टाकी, एक टाकी या तीनपैकी एका प्रकाराद्वारे करावी. एक टाकी पध्दतीमध्ये टाकी १-२ दिवसांतच भरावी. या टाक्यांची संख्या कचऱ्याच्या प्रमाणामध्ये ठेवावी. चार कप्प्यांच्या टाकीची पध्दत देखभालीच्या दृष्टीने सोयीची आहे. गांडुळ खत प्रक्रिया सावलीच्या ठिकाणी करावी. खतढिगाच्या ओलेपणासाठी आवश्यकतेनुसार पाणी शिंपडण्यात यावे, जेणेकरून गांडूळ जिवंत राहतील.

#### **ब) सांडपाणी व्यवस्थापन:-**

सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी कुटुंब व सार्वजनिक स्तरावर कृती कार्यक्रम आखण्यात यावा. यामध्ये प्रामुख्याने खालील तंत्रज्ञानांचा वापर करावा. कुटुंब स्तरावरील सांडपाणी व्यवस्थापनाचे काम स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) अंतर्गत करता येणार नाही. तथापि सदरचे

काम ग्रामपंचायतीच्या इतर स्रोतामधून कृतीसंगम (CONVERGENCE) करावे. सार्वजनिक स्तरावरील सांडपाणी व्यवस्थापनाचे काम स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत करावे.

**ब-१) सांडपाणी व्यवस्थापन (कुटुंबस्तर):-**

- **पाईपड रुट झोन पध्दतीसह परसबाग :-** घराभोवती मोकळी जागा उपलब्ध असल्यास, या पध्दतीचा वापर करून सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करावे.
- **साधी परसबाग :-** घराभोवती मोकळी जागा असल्यास, सांडपाणी गाळकुंडी मार्फत पाटाद्वारे वाफ्यांमध्ये सोडावे.
- **पाझरखड्डा ( leach pits ) :-** घराभोवती परसबागेसाठी मोकळी जागा नसल्यास व सांडपाण्याचे प्रमाण जास्त असल्यास पाझरखड्ड्याद्वारे पाणी जामिनीमध्ये जिरवावे.
- **शोषखड्डा (Soak pits) :-** घराभोवती परसबागेसाठी जागा उपलब्ध नसल्यास व घरातून येणारे सांडपाणी मर्यादित असल्यास, शोषखड्ड्याद्वारे शास्त्रोक्त पद्धतीने पाणी जमिनीत जिरवावे.

उपरोक्त कुटुंबस्तरावरील बाबींसाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत अनुज्ञेय नाही.

**❖ सांडपाणी व्यवस्थापन ( सार्वजनिक स्तर):-**

सांडपाण्याचे व्यवस्थापन कुटुंब स्तरावर शक्य नसल्यास, अशा सांडपाण्यावर सार्वजनिक स्वरूपात प्रक्रिया करावी. अशा सांडपाण्याचे व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी, ग्रामपंचायतीची असेल. गावामध्ये सार्वजनिक नळकोंडाळी, सार्वजनिक हातपंप अथवा विहिरी असल्यास, त्या ठिकाणी तयार होणाऱ्या सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी, पुढील पर्यायांचा विचार करावा :-

- **वृक्षारोपण :-** परिसरातील मोकळ्या जागेवर, या पाण्याचा उपयोग करून वृक्षारोपण करावे.
- **पाझरखड्डा :-** त्या परिसरात वृक्षारोपणासाठी मोकळी जागा उपलब्ध नसल्यास, त्या ठिकाणी सार्वजनिक पाझरखड्डा करावा. अस्तित्वातील जलस्रोतांचे पाणी पाझरखड्ड्यामुळे दुषित होणार नाही, याकरिता सुरक्षित अंतराची मर्यादा ठेवण्याची दक्षता घ्यावी. हा खड्डा ९ इंच

जाळीदार वीटकामाने गोल आकाराचा, सुमारे पाच फुट व्यासाचा करून, त्यावर चेंबर कव्हर बसवावे. या खड्डयामध्ये गाळकुंडीमधून सांडपाणी प्रवाहित करावे.

- **सार्वजनिक सांडपाणी व्यवस्थापन :-** सार्वजनिक सांडपाण्याचे जागेवर व्यवस्थापन करणे शक्य नसल्यास, ते पाणी अन्यत्र वाहून नेऊन त्याचे व्यवस्थापन करावे. गटारांच्या व नालींच्या बांधकामाकरीता, **स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II मधून निधी अनुज्ञेय राहणार नाही.** गटाराच्या व नालीचे बांधकाम ग्रामपंचायतीच्या इतर स्रोतातून कृतीसंगम (Convergence) करावे. सार्वजनिक सांडपाणी वेगवेगळ्या पध्दतींच्या गटारांमधून अन्यत्र वाहून नेण्याची व्यवस्था ग्रामपंचायतीमार्फत केली जाते. मात्र हे पाणी गावांबाहेर नेल्यावर ते सांडपाणी नदीनाले, तलाव इत्यादीमध्ये विनाप्रक्रिया सोडले जाते अथवा त्याचे त्याच ठिकाणी डबके तयार होते, अशी बाब टाळण्यात यावी.

**सार्वजनिक सांडपाणी व्यवस्थापनाकरिता खालील प्रकारच्या उपाययोजना घेता येतील :-**

- **सार्वजनिक पाझर खड्डा:-** गटारात येणारे सांडपाणी मर्यादित घरातून (१५-२०) येत असल्यास, ते पाणी त्या गटाराच्या शेवटी सुमारे ५ फूट व्यासाचा व ३ फुट खोलीचा वीट बांधकामाचा गोल खड्डा सार्वजनिक पाझरखड्डा घेवून त्याला जमिनीत जिरवावे.
- **सांडपाणी स्थिरीकरण तळे:-** सांडपाण्यावर अंतिम प्रक्रियेसाठी सांडपाणी स्थिरीकरण तळ्याचा वापर करण्यात यावा. या पद्धतीमध्ये सांडपाणी एकापुढे एक अशा जोडलेल्या तीन तळ्यांच्या समुहामधून सोडण्यात यावे. प्रथम सांडपाणी निर्वातीय (Anaerobic) तळ्यामध्ये सोडावे, त्यानंतर ते संमिश्र प्रक्रिया (Facultative) तळ्यामध्ये जाईल व शेवटी परिपक्वता तळ्यामध्ये (Maturation pond) जाईल. परिपक्वता तळ्यामधून प्रक्रिया झालेले पाणी शुद्ध स्वरूपाचे असल्याने, ते बाग अथवा शेतीसाठी वापरावे. ग्रामपंचायतीच्या भौगोलिक उतारानुसार, पाणी एकापेक्षा जास्त ठिकाणी उताराने जात असल्यास, एकापेक्षा जास्त ठिकाणी सांडपाणी स्थिरीकरण तळे (Stabilization pond) कराव्यात.

उताराच्या दिशेने नाल्या अगोदर जागा उपलब्ध होवू न शकल्यास, सांडपाण्याच्या नाल्यामध्येच एका खाली एक अशा पद्धतीने ३ अथवा जास्त बंधारे घालून, सांडपाणी अडविण्यात यावे. अशा प्रकारचे बंधारे तात्पुरते, वनराई पध्दतीने अथवा प्रचलित पध्दतीचे घ्यावेत.

- केंद्र शासन मार्गदर्शक सुचनेमधील परिच्छेद क्रमांक १८.१ अन्वये राज्यास भौगोलिक स्थितीनुसार आवश्यक उपाययोजना करण्याची मुभा दिली आहे.
- सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी पुढीलप्रमाणे तंत्रज्ञानाचा जिल्हास्तरावर मान्यता घेऊन वापर करता येईल:-

- Duckweed Based Waste Water Treatment
- Phytoid Technology (developed by NEERI)
- Anaerobic Decentralized Waste Water Treatment
- Decentralized Waste Water Treatment (DEWATS), Tiger Bio Filter
- Johkasou

क) तालुकास्तरीय प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन :-

प्लास्टिक व थर्मोकोल कचऱ्यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II अंतर्गत, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प राबविताना, प्लास्टिक निर्मिती, प्लास्टिक कचरा, प्लास्टिकची पुर्नप्रक्रिया इ. बाबत ग्रामस्तरीय व्यवस्थापनाची, यशस्वीरित्या अंमलबजावणी करण्याकरिता, महाराष्ट्र शासनाच्या प्लास्टिक कचऱ्याच्या व्यवस्थापनेबाबतचा सन २०१८ च्या अधिनियमास अधिन राहून प्रक्रिया करावी. राज्यामध्ये लागू असलेली प्लास्टिक वरील बंदी व प्लास्टिकचे पर्यावरणावरील विपरीत परिणाम लक्षात घेता, सर्व प्रकारचा प्लास्टिक कचरा उद्धवाच्या ठिकाणी वेगळ्याने तात्पुरती साठवण करून, ग्रामपंचायतीच्या सुरक्षित जागेवर कालबद्ध एकत्रित करावा. तदनंतर सदर प्लास्टिक कचरा, तालुका स्तरावर उभारण्यात येणा-या प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन युनिटकडे वाहनाने स्थलांतरीत करावा व त्यानंतर सदर कचऱ्याचा शास्त्रोक्त पुर्नवापर अथवा शास्त्रोक्त विल्हेवाट लावावी. याअनुषंगाने अनुभवी संस्थांची वा प्राधिकृत व्यक्ती/संस्थांशी संपर्क करून, निरूपयोगी



प्लास्टिकचे गट निहाय व जिल्हानिहाय संकलन व वहन याकरीता कालबद्ध कार्यक्रम आखावा. उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) यांनी, संबधित पंचायत समितींच्या गटविकास अधिकाऱ्यांच्या समन्वयाने, सदर प्राधिकृत व्यक्तिशी संपर्क साधून, प्लास्टिक वहन व विक्री कार्यक्रमाचे नियोजन करावे. त्याअनुषंगाने प्लास्टिक कचरा ग्रामपंचायत, तालुका व जिल्हा स्तरावर साठविण्यात/ संकलित करण्यात यावा.या करिता स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II च्या अनुषंगाने केंद्र शासनाने निर्गमित केलेल्या प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापनच्या मार्गदर्शिकेचा उपयोग करावा.

प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापनांतर्गत खालील प्रमाणे कार्यवाही अपेक्षित आहे:-

- गावातील सर्व कुटुंबस्तरीय, संस्थास्तरिय व अन्य सर्व स्तरावरील कचरा मुल्यांकन.
- प्लास्टिकमुळे होणारे खालील हानिकारक दुष्परीणाम ग्रामस्थांना निदर्शनास आणावे.
  - प्लास्टिक फैलावामुळे पर्यावरण ऱ्हास
  - निसर्गाचे विद्रूप रूप
  - जमिनीची पत घसरण
  - प्लास्टिक उघडयावर जाळण्यामुळे निर्माण होणाऱ्या विषारी वायुमुळे गंभीर प्रकृति अस्वास्थ्य
  - प्लास्टिक ढिगान्यातील विघटन प्रकियेतील LEACHING पाझरण्यामुळे जमीन व जल प्रदुषण
  - पाळीव किंवा वन्य जनावरांच्या पोटात प्लास्टिक शिरकाव
- REFUSE, REDUCE, REUSE AND WASTE SEGREGATION AT SOURCE
- प्रत्येक दारातून कचरा संकलन प्रणाली.
- कचरा वर्गीकरण, वर्गीकृत कचरा संकलन कार्यप्रणाली विकसित करावी.
- संकलन केलेल्या कचऱ्यासाठी गावस्तरिय साठवन शेड व्यवस्था निर्माण करावी.
- प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन कक्षापर्यंत कचरा वहन करणारी वहन व्यवस्था प्रस्थापित करावी.

- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्षाची उभारणी करावी. प्लास्टीक श्रेडिंग/ बेलिंग मशिन व्दारा पुर्नचक्रीकरण शक्य नसलेल्या कचऱ्यावर प्रक्रीया.
- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापनांतर्गत प्रकिया केलेला कचरा सिमेंट कारखाने वा रस्ते बांधकामासाठी वापर.
- पुर्नचक्रीकरण विल्हेवाटीसाठी FORWARD LINKAGES प्रस्थापित करावेत.
- कबाडीवाला यांचे स्थळ निश्चीती.
- राज्य / जिल्हा / ग्राम पंचायतीच्या जबाबदाऱ्या सुनिश्चीत कराव्यात.
- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापनासाठी वित्तीय व्यवस्थापनाचे नियोजन करावे.

### **प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन कक्ष- (तालुकास्तरीय)**

- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापनकक्ष सर्वसाधारणतः तालुका स्तरावर हाती घ्यावा, याव्दारे तालुक्यातील सर्व गावांचा साठवण केलेला गावस्तरीय प्लास्टीक कचरा वहन करून तालुका प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्षामध्ये आणल्यानंतर त्यातील पुनर्चक्रकिरण शक्य असलेला कचरा वेगळा करण्याची कार्यवाही करण्यात यावी. प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्षा करिता उपयुक्त सोईची जागा सुनिश्चीत करून, सदर जागेवर प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्षाचे बांधकाम हाती घेण्याचे प्रस्तावित करावे.
- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्ष सुरळीतपणे चालविण्यासाठी सेल्फ हेल्प ग्रुप / एनजीओ / खाजगी संस्थाचा सहभाग घेण्यात यावा.
- सदर कक्षामध्ये श्रेडींग मशिन, बेलिंग मशिन व डस्ट रिमुव्हर मशिन एकत्रित कचऱ्याचे मुल्यांकन क्षमतेसाठी बसविण्यात याव्यात.
- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्षाचे स्थळ शक्यतो सिमेंट कारखान्याजवळ असणाऱ्या जागेस प्राधान्य द्यावे, जेणेकरून प्रकिया केलेला कचरा विल्हेवाट करणे सोईचे होईल.
- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्षास विद्युत पुरवठा व पिण्याचे पाणी २४ तास उपलब्ध असावे अश्या ठिकाणी प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्ष स्थळ निश्चीत करावे.

- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्ष स्थळ पिण्याच्या पाण्याच्या स्रोतापासून दूर अंतरावर असावे.
- गावस्तरीय साठवण केलेला कचरा वहन करण्यासाठी अस्तित्वातील नागरी /ग्रामीण क्षेत्रासाठी कार्यरत असलेल्या संस्था/ सेवा पुरवठादार यांच्या याद्या तयार करून ग्राम पंचायत कार्यालयात उपलब्ध असाव्यात.
- कचरा वहन करणाऱ्या संस्थांचे आवश्यकतेनुसार जिल्हास्तरिय एम्पॅनेलमेन्ट करण्यात यावे.
- प्लास्टीक कचरा पुर्नचक्रिकरण करणाऱ्या अस्तित्वातील यंत्राणांची/ कबाडीवाला यांची यादी तयार करून ग्राम पंचायतीमध्ये सदर यादी नेहमीसाठी उपलब्ध असावी.
- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्षाची दैनंदिन देखभाल व दुरुस्ती करण्यासाठी जिल्हास्तरावर यंत्राणांचे एम्पॅनेलमेन्ट करावे.
- प्लास्टीक कचरा व्यवस्थापन कक्षाची क्षमता निश्चित करतांना नजिकच्या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या अस्तित्वातील/प्रस्तावित प्लास्टीक कचऱ्याच्या प्रक्रीये प्रकल्पा संदर्भात, जिल्हास्तरावरून नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी समन्वय साधावा.
- प्रक्रीया केलेला, बारीक केलेला प्लास्टीक कचरा रस्ते बांधकामात किंवा सिमेंट कारखान्यात इंधन म्हणून वापरता येईल.
- विविध प्रकारच्या प्लास्टिक व थर्मोकोलवरील बंदीबाबत पर्यावरण विभागाने वेळोवेळी दिलेल्या निर्देशांचे प्रत्येक ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा परिषद यांनी तंतोतंत पालन करावे. सदर परिपत्रक महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाच्या [www.mpcb.gov.in](http://www.mpcb.gov.in) या संकेतस्थळावर उपलब्ध आहे.
- थर्मोकोल विल्हेवाटीकरिता ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा परिषद यांनी महाराष्ट्र प्रदुषण नियंत्रण मंडळाशी संपर्क साधून, अधिकृत संस्थामार्फत थर्मोकोल कचरा विल्हेवाट बाबत कार्यवाही करावी.
- PRO व प्रत्येक ग्रामपंचायत/पंचायत समिती/जिल्हा परिषद यांच्या दरम्यानचा आर्थिक व्यवहाराचा सर्व लेखा संबंधित कार्यालयाने अद्ययावत ठेवावा.

- ग्रामपंचायतीने निवड केलेल्या जागेवरील गोळा करण्यात आलेला प्लास्टिक कचरा उडून जावू नये म्हणून, जाळीद्वारे आच्छादित करून साठवण करण्याची जबाबदारी, गावाची राहिल. प्लास्टिक कचऱ्याचे कॉम्पॅक्शन (COMPACTION) पद्धतीने तयार केलेले गट्टे, संबंधित उत्पादकाकडे पुढील विघटन प्रक्रिये करिता PWMU कडे पाठविण्याची जबाबदारी गावाची राहिल.
- गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती करारबद्ध संस्थेने प्लास्टिक कचऱ्याच्या प्रक्रियेसाठी कॉम्पॅक्शन व क्रशर ( COMPACTION व CRUSHER) मशिनची व्यवस्था करावी. या मशिन्स चालविण्याकरिता लागणाऱ्या विजेचे देयक अदा करण्यासाठी प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन कक्षाच्या उपांगाच्या अंदाजपत्रकीय प्रस्तावामध्ये निधीस्रोतनिहाय तरतूद असावी.
- प्लास्टिक कचऱ्याची विल्हेवाट लावणे शक्य नसल्यास, अशा प्लास्टिक कचऱ्याचे वेगळे गट्टे तयार करून, विल्हेवाटीच्या ठिकाणी प्रकल्पापर्यंत प्रक्रिया/वहन करण्याचे प्रस्तावित करावे.
- प्लास्टिक कचऱ्याच्या प्रक्रियेकरिता आवश्यक कर्मचाऱ्यांची निवड स्थानिक ग्रामस्थांमधून केल्यास, संबंधितांना प्रशिक्षित करावे.
- उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) यांनी PRO यांच्यासोबत करारनामा करून, कचऱ्याच्या वर्गवारीनिहाय मोबदला दर निश्चिती करावे.
- PRO यांच्या कामाच्या आधारे, मुदतवाढ संपलेला करारनामा पुढे चालू ठेवावे किंवा कसे, तसेच काम असमाधानकारक असल्यास, करारनामा खंडीत करण्याबाबत निर्णय घेण्याचे अधिकार संबंधित उप मुख्य कार्यकारी अधिकारी (पाणी व स्वच्छता) यांना राहतील. याबाबींचा समावेश करारनाम्यामध्ये करावा.

**धोकादायक कचऱ्यावर (रुग्णालयीन, रासायनिक इ.) खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-**

- ग्रामपंचायत हद्दीमधील कुटुंबाकडून वापरण्यात आलेल्या सॅनिटरी नॅपकिन पॅडची विल्हेवाट, ग्रामपंचायतीमध्ये बसविण्यात आलेल्या इनसिनरेटर मध्ये, जाळून कुटुंबातील व्यक्तिये व्यक्तिये करावी. तसेच केंद्र शासनाच्या मे २०१८ च्या सॅनिटरी कचरा व्यवस्थापन बाबत सूचनांद्वारे ग्रामपंचायतीने सॅनिटरी नॅपकीन पॅडची विल्हेवाटीसाठी परिस्थितीनुरूप अंमलात

आणावयाच्या तंत्रज्ञानाचे मार्गदर्शन केले आहे. त्याअनुषंगाने प्रत्येक ग्रामपंचायतीने सॅनिटरी कचरा व्यवस्थापनाची अंमलबजावणी करावी. स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) च्या संदर्भात केंद्र शासनाने दिनांक ३१ डिसेंबर, २०१८ अन्वये निर्गमित करण्यात आलेल्या मार्गदर्शक पुस्तिकेतील परिच्छेद क्रमांक ६.१०.३ मध्ये सॅनिटरी पॅडची विल्हेवाट लावण्याकरिता निधीची तरतूद उपलब्ध आहे.

केंद्र शासनाच्या पर्यावरण, वने आणि हवामान बदल मंत्रालय यांच्याद्वारा निर्गमित दिनांक २८ मार्च, २०१६ च्या बायो मेडीकल कचरा नियम २०१६ (Bio Medical Waste Rules-२०१६ ) अन्वये बायो मेडीकल वेस्ट बाबत व्यवस्थापन करण्याची जबाबदारी ग्रामपंचायतीची राहिल. हॉस्पिटल/वैद्यकीय संस्था इत्यादीमधील दूषित व रासायनिक कचऱ्यासंदर्भात उपरोक्त अधिनियमातील तरतुदीनुसार प्रक्रिया करावी. रूग्णालयीन कचरा, वापरलेले इंजेक्शन्स व मुदतबाह्य औषधे इत्यादी, इनसिनरेटरमध्ये जाळून अशाच प्रकारे विल्हेवाट लावावी. उपरोक्त कचरा धोकादायक असल्यामुळे, इतर कचऱ्यामध्ये मिसळणार नाही, याची दक्षता घ्यावी. याकरिता जिल्हा परिषदांनी ग्रामपंचायतींना त्यांचे नियोजन व क्षमता बांधणी करिता सहाय्य करावे.

**धातू, काचेच्या, कागदाच्या व ईलेक्ट्रॉनिक्स कचऱ्यावर खालील पद्धतीनुसार प्रक्रिया करावी :-**

धातू, काच, व कागद इत्यादी प्रकारच्या कचऱ्याची, संबधित ग्रामपंचायतीने वहन करून भंगार विक्रेत्यांना विक्री करावी. यामाध्यमातून प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नाची मालकी ग्रामपंचायतीची असेल.

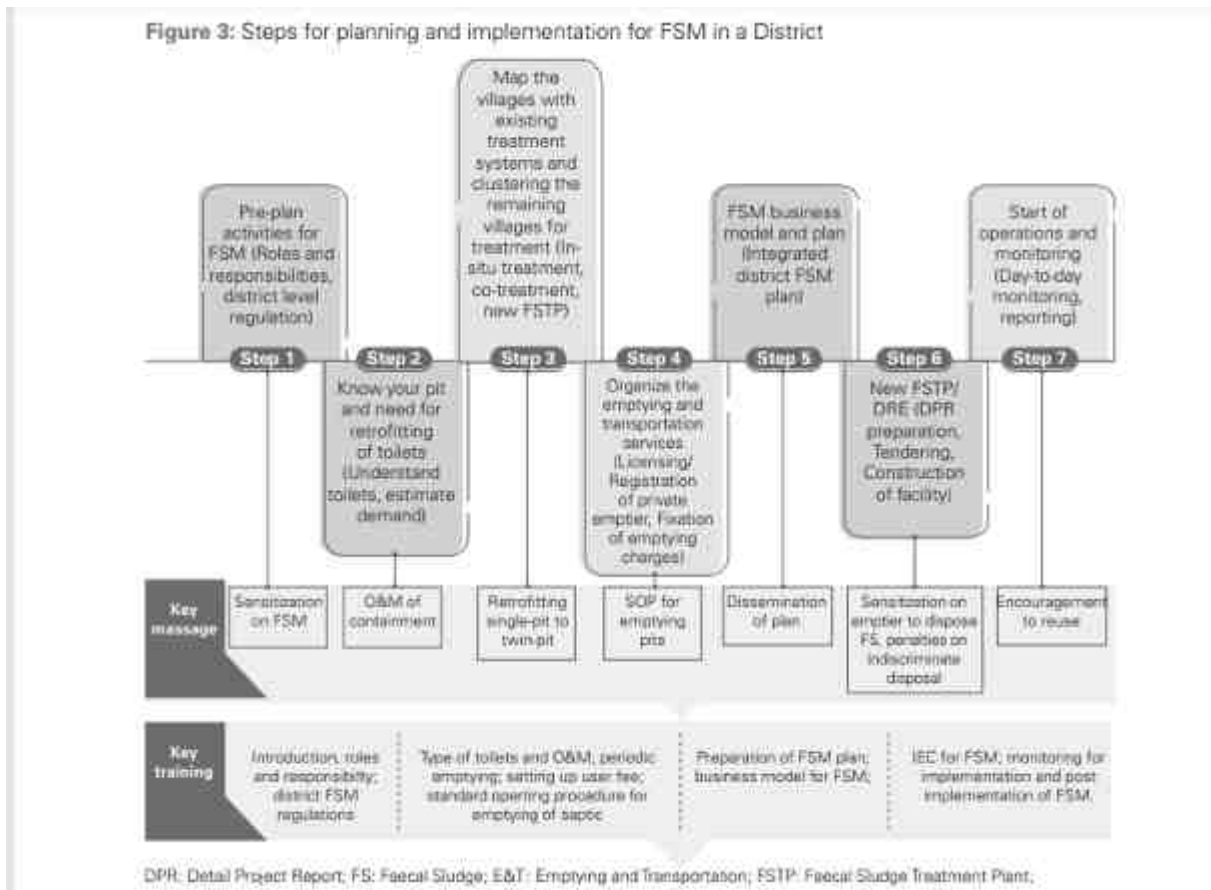
ईलेक्ट्रॉनिक्स कचऱ्याच्या अनुषंगाने, केंद्र शासनाच्या दिनांक २३ मार्च, २०१६ च्या अधिसूचनेनुसार कार्यवाही करावी.

**ड) जिल्हास्तरीय मैला गाळ व्यवस्थापन (FECAL SLUDGE MANAGEMENT) :-**

राज्यातील विविध ग्रामपंचायतीमध्ये व त्याअनुषंगाने पंचायत समितीच्या होत असणाऱ्या शाश्वत स्वच्छता आराखड्यातून, त्या त्या ग्रामपंचायतीतील/ पंचायत समितीतील, एक खड्डा पध्दतीचे शौचालय (SINGLE PIT TOILET), दोन खड्डा पध्दतीचे शौचालय (TWIN PIT TOILET) व सेप्टिक टँक (SEPTIC TANK) पध्दतीचे शौचालय व शौचालय वापरात असलेल्यांची माहिती

उपलब्ध होणार आहे. सदर प्रकारच्या शौचालयांच्या याद्या, ग्रामपंचायतीमध्ये उपलब्ध राहतील. यापैकी एक खड्डा पध्दत असलेले शौचालय हे काही दिवसात भरल्यानंतर, पर्यायी व्यवस्था उपलब्ध करणे आवश्यक असल्याने, सदर घरमालकांना सदर शौचालयाकरिता, शास्त्रोक्त पद्धतीने दुसरा खड्डा खोदून पर्यायी व्यवस्था करणे आवश्यक राहिल. दुसरा खड्डा खोदण्यास जागा उपलब्ध होत नसल्यास, सदर घरमालकाच्या स्वखर्चाने दोन खड्डे असलेले, दुसरे शौचालय बांधावेत. हे ही शक्य नसल्यास, ग्रामपंचायतीने अशा कुंडुबांच्या सोयीकरिता, सार्वजनिक शौचालय पाण्याच्या सोयीसह सार्वजनिक संकुल बांधकाम या स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-॥ उपांगातून निकषाचे पालन करून बांधावीत.

**मैला गाळ व्यवस्थापनासाठी सर्वसाधारण प्रक्रिया:-**



**मैला गाळ व्यवस्थापन प्रकल्पांतर्गत सर्वसाधारण प्रक्रिया:**

- सदर मैला गाळ व्यवस्थापन जिल्हा स्तरीय कृति म्हणून राबवावयाचे असल्याने, यासाठी आवश्यकतेनुसार, व्यवस्थापनासाठी जिल्हास्तरावर अंमलबजावणी करणाऱ्या संबधीतांच्या कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या जिल्हास्तरावर निश्चित कराव्यात.
- जिल्ह्यातील सर्व गावातील सिंगल पिट शौचालये, सेप्टिक टँक शौचालयाची माहिती प्रकल्पाचे नियोजनासाठी प्राप्त करून घ्यावी.
- रेड्रोफिटिंग शक्य नसलेल्या शौचालयांसाठी, मैलागाळ व्यवस्थापन प्रकल्पाची क्षमता निर्धारित करावी.
- प्रथमतः नजिकच्या १० ते १५ किमी अंतरावरच्या अस्तित्वातील मैलागाळ व्यवस्थापन प्रकल्पातून कोट्टिटमेन्टद्वारा प्रक्रिया करण्याचे नियोजन करावे. उर्वरित मैला प्रकिया करण्यासाठी, उपलब्ध जागेवर ट्रेचिंग / ड्राईंग बेड / प्लांटेड ड्राईंग बेड असे प्रकिया प्रकल्प नियोजित करावे.
- प्रकिया केलेल्या मैला गाळाचे कोकम्पोस्टिंग करून, खताद्वारे महसूल निर्मीती नियोजन करावे.
- परिसरातील वैध नोंदणीप्राप्त शास्त्रोक्त पध्दतीच्या मैला गाळ उपसा करणाऱ्या व प्रकिया प्रकल्पापर्यंत वहन करणाऱ्या संस्थांचे सेवा पुरवठादारांच्या याद्या जिल्हा स्तरावर तयार करून सर्व ग्रामपंचायतींना उपलब्ध करून द्याव्यात.
- नविन संस्थांचे सेवा पुरवठादारांचे जिल्हास्तरीय एम्पॅनेलमेन्ट आवश्यकतेनुसार करावे.
- मैला गाळ व्यवस्थापन प्रकल्पाची दैनंदिन देखभाल व दुरुस्ती करण्यासाठी जिल्हास्तरावर यंत्रणांचे एम्पॅनेलमेन्ट करावे.
- मैला गाळ व्यवस्थापन प्रकल्पाची क्षमता निश्चित करतांना नजिकच्या नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या मैला गाळ व्यवस्थापनाच्या प्रक्रीये संदर्भात, जिल्हास्तरावरून नागरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांशी समन्वय साधावा.
- मैला गाळ व्यवस्थापनासाठी जिल्हा स्तरावर सविस्तर अंदाजपत्रके व आराखडे तयार करावेत.

याचप्रमाणे दोन खड्डे शौचालयांपैकी, एक खड्डा साधारणतः ५ ते ६ वर्षात भरतो. तदनंतर या खड्ड्यांचा वापर करून, दुसरा खड्ड्याचा वापर सुरु करण्यात येतो. अशा प्रथम खड्ड्यातील मल, साधारणतः १ वर्षात पुर्णपणे कुजून, त्याचे सोनखत तयार होते. अशा प्रकारच्या सोनखत तयार झालेल्या खड्ड्यांची माहिती, ग्रामपंचायतीतील मैला गाळ व्यवस्थापना संदर्भातील माहिती संकलित करावी. जेणेकरून तयार झालेले सोनखत वेळोवेळी काढता येईल.

### सेप्टिक टँक (SEPTIC TANK) :-

सेप्टिक टँक असलेल्या शौचालयामध्ये निर्वातीय (ANAEROBIC) स्थितीमुळे, एका विशिष्ट प्रकारच्या जीवाणुमुळे सेप्टिक टँक मधील मैल्याचे पाचनक्रियेमुळे मैल्याचे गाळात रुपांतर होवून, सदर गाळ तळाशी जमा होतो. तथापि, काही काळानंतर गाळ जास्त प्रमाणात जमा होवून, मैल्याची पाचनक्रिया मंदावते व सदरचा मैलागाळ सेप्टिक टँकच्या आऊटलेट पाईपमधून ओव्हरफ्लो होत असतो. अशा बाबतीत, सेप्टिक टँकमधील गाळाचे व्यवस्थापन करणे आवश्यक आहे. या गाळाचे व्यवस्थापन करण्याच्या दृष्टीने, ग्रामपंचायतीच्या शाश्वत स्वच्छता आराखड्यातील गावामध्ये अस्तित्वात असलेल्या सिंगल पिट, सेप्टिक टँक शौचालयांची यादी व त्यांचा अंतिम गाळ उपसा दिनांक याबाबतची माहिती, ग्रामपंचायतीकडे उपलब्ध असावी. सर्वसाधारणपणे सेप्टिक टँक उपसा करणाऱ्या संस्थांची यादी, नगरपरिषद /नगरपालिका /महानगरपालिका इत्यादींकडे उपलब्ध असते. संबधित ग्रामपंचायतींनी नजिकच्या नगरपरिषद /नगरपालिका /महानगरपालिका इत्यादींकडून अशा संस्थांची माहिती घ्यावी. अशा संस्थांचे सेप्टिक टँक गाळ उपसा करण्याकरिता, किमान दर असणाऱ्या संस्थेकडून सेप्टिक टँक गाळ उपसा करण्याच्या कार्यवाहीचे नियोजन करावे.

- I) गावामध्ये अस्तित्वात असलेले सिंगल पिट, ट्विन पिट तसेच सेप्टिक टँक अशा प्रकारच्या शौचालयाची शाश्वत स्वच्छता आराखड्यामध्ये उल्लेख असणे आवश्यक आहे.
- II) सिंगल पिट, तसेच सेप्टिक टँक मधील मैला गाळ, विनिर्दिष्ट मल विघटन प्रक्रिया केंद्रावर (STP- SEWAGE TREATMENT PLANT ) विघटन प्रक्रिया को-ट्रिटमेंट (CO-TREATMENT) करण्याकरिता भाडेतत्वावर घेण्यात आलेल्या वाहनाद्वारे निर्दिष्ट ठिकाणी वाहून न्यावे. सेप्टिक टँकमधील गाळ उपसा करून वहन करणाऱ्या संस्थेस भाडे देण्याची जबाबदारी संबधित



ग्रामपंचायतींची राहिल. मल विघटन प्रक्रिया केंद्र (STP- SEWAGE TREATMENT PLANT ) व अशा सेप्टिक टँकमधील गाळ उपसा करून वहन करणाऱ्या सर्व संस्थांच्या नोंदी संबंधित जिल्हा परिषद/ग्रामपंचायतीकडे अद्ययावत याद्या उपलब्ध असाव्यात. गट विकास अधिकारी, पंचायत समिती यांनी, पंचायत समिती गटातील ग्रामपंचायतींचा गट करून, सर्व संबंधित ग्रामपंचायतींशी समन्वय साधावा व अशा ग्रामपंचायतींना सेप्टिक टँकमधील गाळ उपसा करून वहन करणाऱ्या संस्थांची सेवा, उपलब्ध होईल, याबाबतचे नियोजन करून, त्यासंबंधातील कामाचे सनियंत्रण करावे.

- I) सेप्टिक टँक मधील **Black Water**/मैला कोणत्याही परिस्थितीत Over flow होणार नाही, याकरिता ग्रामपंचायतीने जनजागृती करावी.
- II) नादुरुस्त/अतांत्रिकदृष्ट्या बांधण्यात आलेल्या सेप्टिक टँकची दुरुस्ती करावी.
- III) गावातील ट्विन पिट शौचालयाद्वारा तयार होणाऱ्या सोनखताबाबत संबंधित ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांनी जनजागृती करावी.

❖ **मैला मिश्रित सांडपाण्यावरील प्रक्रिया ( BLACK WATER TREATMENT ) :-**

- सेप्टिक टँक मधून बाहेर पडणाऱ्या मैला मिश्रित सांडपाण्याचा ( BLACK WATER ) कोणत्याही परिस्थितीत जमिनीवर इतरत्र पसरणार नाही, सांडपाण्याच्या नालीमध्ये जाणार नाही वा पाण्याच्या अस्तित्वातील स्रोतामध्ये मिसळणार नाही व त्यामुळे जलस्रोत दुषित होणार नाही, याची दक्षता ग्रामपंचायतीने घ्यावी. सेप्टिक टँक मधून बाहेर पडणारे मैला मिश्रित सांडपाणी (BLACK WATER) जिरविण्याकरिता शास्त्रोक्त पद्धतीच्या शोष खड्ड्याचा वापर करता येईल. याबाबत संबंधित ग्रामपंचायत, पंचायत समिती व जिल्हा परिषद यांनी जनजागृती करावी.

इ) जिल्हा स्तरीय गोबरधन:- केंद्र शासनाचे पत्र क्रमांक S-१८०१७/१०/२०२०- SBM-III-DDWS- Part(I),दिनांक १२/०७/२०२१ नुसार निर्गमित केलेल्या गोबरधनच्या सुधारित मार्गदर्शक सूचना.

-----

## विवरणपत्र-क

किमान वापर, पुर्नवापर, पुर्नचक्रिकरण व पुर्नप्राप्ती (Reduce ,Reuse, Recycle & Recover या अनुषंगाने संक्षिप्त टिप्पणी ( Concept Note)

घनकचरा व सांडपाण्याचे संकलन, वहन आणि सुरक्षित व योग्य प्रक्रिया/विल्हेवाट म्हणजेच घनकचरा व सांडपाण्याचे व्यवस्थापन. दैनंदिन निर्माण होणाऱ्या घनकचरा व सांडपाण्याचा, मानवी जीवन/ आरोग्य व पर्यावरणावरील विपरित परिणाम लक्षात घेवून, शास्त्रोक्त पद्धतीने व्यवस्थापन करण्यात यावे. या करिता घनकचरा व सांडपाण्यास एक साधन संपत्ती म्हणून पहावे.

### किमान वापर (Reduce)

प्लास्टिक ही अविघटनशील वस्तू असल्याने व प्लास्टिक कचऱ्याद्वारे सद्यस्थितीतील दुर्भिक्ष्य लक्षात घेवून, दैनंदिन व्यवहारात प्लास्टिक वस्तूंचा किमान वापर करण्यात यावा. प्लास्टिक कचऱ्यावर प्रक्रिया करणेकामी उपलब्ध असलेले तांत्रिक व आर्थिक पर्याय, किफायतशीर नसल्याने, अशा वस्तूंचा किमान वापर करणेसाठी, ग्रामस्थांच्या वर्तणूकीमध्ये बदल होईल, याबाबत जनजागृती करावी. ग्रामस्थांकडून प्लास्टिकची खरेदी करताना, पुढील बाबींचा विचार करावा:-

- प्लास्टिक वस्तू खरेदी करण्यापूर्वी, वस्तुची निकड (अत्यावश्यक आहे किंवा कसे ) व सदर वस्तूस अन्य उपलब्ध पर्याय.
- ग्रामस्थांनी घराबाहेर जाताना कापडी पिशवी सोबत ठेवणे.
- शक्यतो टिकावू, दुरुस्तीयोग्य व पुन्हा पुन्हा वापरण्यायोग्य वस्तू खरेदी कराव्यात.
- Use and Throw व एकदाच वापरता येणाऱ्या (थर्मोकॉलच्या प्लेट, कप, बॅटरी इ.) वस्तू, खरेदी करू नये.

## पुर्नवापर (Reuse)

प्लास्टिक कचऱ्याची कमीत कमी निर्मिती होईल, यासाठी पुर्नवापर होण्यासारख्या प्लास्टिक वस्तूंचा वापर करावा. याअनुषंगाने ग्रामस्थांनी पुढील बाबींचा विचार करावा:-

- जुन्या बरण्या, बाटल्या, भांडी व इतर सामग्री पुर्नवापर करणे.
- उपयोगात न येणा-या वस्तूंची गरजूंना विक्री करावी.
- पिशव्या बनवण्यासाठी जुन्या वृत्तपत्रांचा वापर करावा.
- शक्यतो, रिचार्ज होणाऱ्या बॅटरी वापरावे.
- घरातल्या टाकावू वस्तूंपासून नाविन्यपूर्ण वस्तू निर्मित करावी जसे- ( उदा:-जुन्या प्लास्टिकच्या बाटल्यांचा झाडे लावण्याच्या कुंड्याकरिता, प्लॉवरप्लॉट म्हणून वापर इ.)
- पुर्नवापर करण्यायोग्य वस्तू कचऱ्यामध्ये न टाकता, अशासकीय संस्थांना (NGO- Non Governmental Organization, CSO-Central Statistical Organization ) गरज असल्यास, पुर्नवापरासाठी देणे.

## पुर्नचक्रिकरण (Recycle)

प्लास्टिक निरूपयोगी वस्तूचे, भौतिक अथवा रासायनिक पद्धतीने विघटन प्रक्रिया करणे व यामधून नवीन वस्तूची पुर्ननिर्मिती करणे म्हणजे पुर्नचक्रिकरण (Recycling). अप-सायकलिंग आणि डाऊन-सायकलिंग या दोन प्रकाराने पुर्नचक्रिकरण करावे. अप-सायकलिंग म्हणजे, जुन्या प्लास्टिक वस्तूचे त्याच्या पूर्वीच्या मुल्यांपेक्षा अधिक मूल्यांची वस्तू निर्माण करणे. डाऊन-सायकलिंग म्हणजे, जुन्या प्लास्टिक वस्तूचे त्याच्या पूर्वीच्या मुल्यांपेक्षा कमी मूल्यांची वस्तू निर्माण करणे.

प्लास्टिक कचऱ्याचे पुर्नचक्रिकरणासाठी ग्रामस्थांनी पुढील बाबींचा विचार करावा:-

- विघटनशील (Degradable) कचऱ्यापासून खत निर्मिती.
- प्लास्टिक/काच/धातू सारख्या अविघटनशील (Non-degradable) कचऱ्याचे पुर्नचक्रिकरण करण्यासाठी, अशा कचऱ्याची कचरा-व्यवसायिकांना विक्री करणे.

- प्लास्टिक कचऱ्याच्या योग्य संकलन/साठवण व्यवस्थेसाठी ग्रामस्तरावर प्लास्टिक क्रशर, कॉम्पॅक्टर इत्यादींची व्यवस्था PRO मार्फत करणे.

### पुर्नप्राप्ती (Recovery)

पुर्नप्राप्ती म्हणजे निरुपयोगी कचऱ्यापासून उर्जा निर्मिती करणे. जसे विघटनशील (Degradable) कचऱ्यापासून बायोगॅस निर्मिती व निरुपयोगी प्लास्टिक पासून इंधन निर्मिती करणे.

---XXXXX---

विवरणपत्र-ड

स्वच्छ भारत अभियान (ग्रा) टप्पा-II अंमलबजावणी करिता केंद्र शासन/राज्य शासन/राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन/ इतर अनुषंगिक संस्था इत्यादीद्वारे निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शन सूचना/ पुस्तिका/ नियमावली/माहिती इत्यादी.

बाब	केंद्र शासनाच्या संकेतस्थळावरील लिंक	राज्य शासन /राज्य पाणी व स्वच्छता मिशन /इतर संस्थांच्या संकेतस्थळावरील लिंक
SBM Guidelines	<a href="https://swachhbharatmission.gov.in/SBMCMS/writereaddata/portal/images/pdf/sbm-ph-II-Guidelines.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/SBMCMS/writereaddata/portal/images/pdf/sbm-ph-II-Guidelines.pdf</a>	<a href="http://www.wssso.in">www.wssso.in</a> <a href="https://water.maharashtra.gov.in/Site/Home/Index.aspx">https://water.maharashtra.gov.in/Site/Home/Index.aspx</a>
Innovations / Products / Technologies Recommendation by Dr. Mashelkar committee	<a href="https://ejalshakti.gov.in/misc/InnovationAccrMC_Report_S.aspx">https://ejalshakti.gov.in/misc/InnovationAccrMC_Report_S.aspx</a>	<a href="http://www.wssso.in/Site/Home/Index.aspx">www.wssso.in/Site/Home/Index.aspx</a>
Compendium on Innovative Technology January २०१५	<a href="https://jalshakti-ddws.gov.in/sites/default/files/Compendium_of_Innovative_Technologies.pdf">https://jalshakti-ddws.gov.in/sites/default/files/Compendium_of_Innovative_Technologies.pdf</a>	
Compendium on Innovative Technology July २०१५	-----	
घनकचरा व्यवस्थापन Guidelines for solid and liquid waste management in rural areas	<a href="https://jalshakti-ddws.gov.in/sites/default/files/Primer%२०SLWM.pdf">https://jalshakti-ddws.gov.in/sites/default/files/Primer%२०SLWM.pdf</a>	
मॅन्युअल Manual: Biodegradable Waste Management	<a href="https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/Biodegradable_Waste_Management_Manual_English.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/Biodegradable_Waste_Management_Manual_English.pdf</a>	

<b>सांडपाणी व्यवस्थापन</b>	
<b>मॅन्युअल</b> Manual: Greywater Management	<a href="https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/Greywater_Management_Manual_English.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/Greywater_Management_Manual_English.pdf</a>
<b>टूलकिट</b> Grey Water Management Toolkit	<a href="https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/GWMtoolkit.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/GWMtoolkit.pdf</a>
<b>प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन</b>	
<b>मॅन्युअल</b> Manual: Plastic Waste Management	<a href="https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/PWM_Manual_English_InnerPages.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/PWM_Manual_English_InnerPages.pdf</a>
<b>टूलकिट</b> Plastic Waste Management Toolkit	<a href="https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/PWMtoolkit.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/PWMtoolkit.pdf</a>
<b>मैला गाळ व्यवस्थापन</b>	
<b>मॅन्युअल</b> Manual: Faecal Sludge Management	<a href="https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/Faecal_sludge_management_manual_English.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/Faecal_sludge_management_manual_English.pdf</a>
<b>टूलकिट</b> Faecal Sludge Management Toolkit	<a href="https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/FirstsetFSMtoolkit.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/sbmcms/writereaddata/Portal/Images/pdf/FirstsetFSMtoolkit.pdf</a>
<b>गोबरधन २०२१मार्गदर्शक पुस्तिका</b> <u>Guidelines for Gobardhan Framework</u>	<a href="https://sbm.gov.in/gbdw२०/images/Framework/Gobardhan.pdf">https://sbm.gov.in/gbdw२०/images/Framework/Gobardhan.pdf</a>
<b>Framework for Gobardhan</b>	<a href="https://sbm.gov.in/gbdw२०/images/Framework/Gobardhan_Framework.pdf">https://sbm.gov.in/gbdw२०/images/Framework/Gobardhan_Framework.pdf</a>
<b>Clarification on implementation of GOBARDHAN plants</b>	<a href="https://sbm.gov.in/gbdw२०/images/Framework/ImplementationofGOBARDHAN.pdf">https://sbm.gov.in/gbdw२०/images/Framework/ImplementationofGOBARDHAN.pdf</a>

<p>Regarding preparation of convergent action plan for implementation of Solid and Liquid waste management (including faecal septage and plastic Waste Management)</p>	<p><a href="https://jalshakti-ddws.gov.in/sites/default/files/action-plan-for-implementation-of-faecal-septage-plastic-waste-management.pdf">https://jalshakti-ddws.gov.in/sites/default/files/action-plan-for-implementation-of-faecal-septage-plastic-waste-management.pdf</a></p>	
<p>Manual Reg Utilisation of 15th FC Funds</p>	<p><a href="https://swachhbharatmission.gov.in/SBMCMS/writereaddata/portal/images/pdf/Manual_for_utilisation_of_15th_FC_tied_funds.pdf">https://swachhbharatmission.gov.in/SBMCMS/writereaddata/portal/images/pdf/Manual_for_utilisation_of_15th_FC_tied_funds.pdf</a></p>	
<p>Manual for utilization of 15th Finance Commission tied grant to RLBs for water and sanitation for the period 2021-22 to 2025-26</p>	<p><a href="https://jalshakti-ddws.gov.in/documents/guidelines">https://jalshakti-ddws.gov.in/documents/guidelines</a></p>	

\*\*\*\*\*

**प्रपत्र १**

**अर्जाचा नमुना**

क्रमांक -----  
गावाचेनांव/ग्रामपंचायत-  
पंचायत समिती -----  
जिल्हा परिषद -----  
दिनांक -----

प्रति,  
गट विकास अधिकारी,  
पंचायत समिती-----

**विषय :-** घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पासाठी स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण) टप्पा-॥  
अंतर्गत निधी मंजूर करण्याबाबत.

----- यागावासाठी, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्पासाठी, स्वच्छ भारत  
अभियान (ग्रामीण) टप्पा-॥ अंतर्गत प्रकल्पास मान्यता व निधी उपलब्धतेसाठी अर्ज करण्यात येत आहे.

२

i) केंद्र शासनाच्या जुलै, २०२० च्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार सदर ग्रामपंचायत हागणदारीमुक्त म्हणून  
घोषित झालेली आहे. व सदर प्रकल्प राबविण्यासाठी या--- गावाचा वार्षिक अंमलबजावणी  
आराखड्यामध्ये (AIP) समावेश करण्यात आला आहे.

ii) हे--- गाव नदी वा जलाशयाच्या काठावरील आहे/नाही.

iii) प्रकल्प राबविण्यासाठी आराखड्यामध्ये नमूद केल्याप्रमाणे ग्रामपंचायतीकडे स्वतःच्या मालकीची वा  
शासकीय जागा उपलब्ध आहे.

iv) केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार, प्रकल्पाची दैनंदिन देखभाल व दुरुस्ती शाश्वतपणे  
करण्यात येईल व योजनेच्या देखभाल व दुरुस्तीसह अनुषंगिक खर्च, संबधित ग्रामपंचायतीने  
स्वनिधीमधून करण्यात येईल, याबाबतच्या ठरावासह हमीपत्र सोबत जोडले आहे.

v) -----ग्रामपंचायतीने शाश्वत स्वच्छता आराखडा तयार करून, गट विकास अधिकारी, पंचायत  
समिती यांना सादर केला आहे व आराखड्यामधील (Sustainable Sanitation Plan) बाबींची पूर्तता  
होईल, याबाबतचे हमीपत्र सोबत जोडले आहे.

vi) या-----गावामध्ये, मागील ५ वर्षांमध्ये, निर्मल भारत अभियान वा स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण)  
या योजनांमधून, स्वच्छ भारत अभियान (ग्रामीण ) टप्पा-॥ अंतर्गत अनुज्ञेय अनुदानाच्या मर्यादेपर्यंत  
प्रकल्प राबविण्यात आलेला नाही.

\* कृतिसंगमाचा निधी उपलब्ध होईल याची खातरजमा सरपंच ग्रामसेवक व गट विकास अधिकारी,  
पंचायत समिती यांनी केली आहे.

स्वाक्षरी सरपंच ग्राम पंचायत

उपरोक्त बाबींची ग्रामपंचायत अभिलेखानुसार तपासणी केली आहे.

विस्तार अधिका री  
पंचायत समिती

स्वाक्षरीग्रामसेवक

गट विकास अधिकारी  
पंचायत समिती



प्रपत्र ०२ घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखडयासाठी कुटुंबस्तर सर्वेक्षण आणि माहिती संकलन

गावाचे नाव: _____, ग्रामपंचायत :																					
कुटुंबाची सर्वसाधारण माहिती				शौचालयाचा प्रकार				सांडपाणी (ग्रे-वॉटर) अस्तित्वातील विल्हेवाट पद्धती					शौचालय सांडपाणी (ब्लॅक-वॉटर) विल्हेवाट पद्धती				घनकचरा				
अ.क्र.	वार्ड क्रमांक	कुटुंब प्रमुखाचे नाव	कुटुंबातील सदस्यांची संख्या	एक शौच खड्डा	दोन शौच खड्डे	सेप्टिक टँक	इतर	शोषखड्डा	परसबाग	नाली/गटार	नदी	उघड्यावर	शोषखड्डा	गटार	उघड्यावर	इतर	कचरा वर्गीकरण होय/नाही	साधारणतः ओल्या कचऱ्याचे प्रमाण (कि. ग्रॅम)	स्वतःचा खत खड्डा	एकत्र/ सार्वजनिक खड्डा	बायोगॅस
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२
				<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
				<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
				<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
				<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
				<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
एकूण																					

(प्रपत्र-०२- मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत अस्तित्वातील उपांगासंबंधात माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावे. )

\* कोष्टकातील चौकोनामध्ये √ टिक करावे अन्यथा रिक्त ठेवावे.

उपरोक्त कोष्टकातील स्तंभ क्र. १८ येथे होय किंवा नाही असे नमूद करावे.



प्रपत्र ३ घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखड्यासाठी

गावाचे नाव :

, ग्रामपंचायत :

प्राथमिक माहिती			पाणी व्यवस्था											शौचालय														खड्डा किंवा करण्याची											
अ. क्र.	अंगणवाडी/शाळेचे कोड नंबर	अंगणवाडी/शाळेचे नाव	विद्यार्थी संख्या			शिक्षक संख्या			शाळेतील वापराच्या पाण्याच्या स्रोताचे प्रकार					पाण्याची टाकी	पुरेशा पाणी तोट्या	विद्यार्थी शौचालय संख्या **		शिक्षक शौचालय संख्या		विद्यार्थी मुतारी संख्या		शिक्षक मुतारी	शौचालय सद्यस्थिती (योग्य असल्यास टिक करा)*							शौचालय प्रकार									
			एकूण	मुले	मुली	एकूण	पुरुष	स्त्री	नळ	विहिरी	हातपंप	बोझर वेल	इतर	होय/नाही	होय/नाही	मुले	मुली	पुरुष	स्त्री	मुले	मुली	होय/नाही	इमारत	बाडे	छत	दरवाजा	हवा/उलेड	बीज	पाणी	संख्या पुरेशी (होय/नाही)	वापरास योग्य	वापरास योग्य नाही	सिंगल पिट	ट्रिन पिट	सेटिक टँक	इतर (नमूद करावे)	खड्डा उपसृत खत शेतात टाकतात		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९	३०	३१	३२	३३	३४	३५	३६	३७	३८		
१																																							
२																																							
३																																							
४																																							
५																																							
एकूण																																							

\*\*एक सीट (Seat) म्हणजे एक शौचालय याप्रमाणे संख्या द्यावी.

(प्रपत्र-०३ मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत अस्तित्वातील शालेय संस्थात्मक उपांगासंबंधात माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावे.)

\* कोष्टकातील चौकोनामध्ये √ टिक करावे अन्यथा रिक्त ठेवावे.

उपरोक्त कोष्टकातील स्तंभ क्र. २३, ३१, ३७, ४६, ५१, ५५, ५६, ५७ येथे होय किंवा नाही असे नमूद करावे.

शैक्षणिक संस्था स्तर (शाळा, अंगणवाडी इत्यादी) सर्वेक्षण आणि माहिती संकलन

तालुका : , जिल्हा :

मैला गाळ व्यवस्थापन (शौचालय सेटिक टाकी रिकामी पद्धती)			शौचालय सांडपाणी (ब्लॅक- वॉटर) व्यवस्थापन				घनकचरा				सांडपाणी व्यवस्थापन (ग्रे-वॉटर)			मासिकपाळी		सिक रूम		
							वर्गीकरण	व्यवस्थापन			हात धुण्याची सोय	व्यवस्थापन		स्वतंत्र खोली	इन्सीनरेटर			
खड्डा उपसूच उघड्यावर टाकतात	सेटिक टाकी रिकामी करून मैला प्रक्रियेसाठी पाठवतात	सेटिक टाकी रिकामी करून मैला गावाबाहेर उघड्यावर टाकून देतात	शौचखड्डा	गटार	उघड्यावर	इतर (समुद्र करावे)	होय/नाही	स्वताऱ्या खतखड्डा	सार्वजनिक खत खड्डा	ग्राहकपंचायत ओला कचरा संकलन व्यवस्था	इतर (समुद्र करावे)	होय/नाही	शौचखड्डा	झाडे/झुडवे /सिंकन/परसबाग	नाल्या/गटार	(होय/नाही)	(होय/नाही)	(होय/नाही)
३२	४०	४१	४२	४३	४४	४५	४६	४७	४८	४९	५०	५१	५२	५३	५४	५५	५६	५७
<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			
<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			
<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			
<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>			

प्रपत्र ४ घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखड्यासाठी आरोग्य केंद्र सर्वेक्षण आणि माहिती संकलन																						
"गावाचे नाव ",			", ग्रामपंचायत : ",								" तालुका : ",				" जिल्हा : ",							
प्राथमिक माहिती			मैला गाळ व्यवस्थापन ( शौचालय खड्डा किंवा सेप्टिक टाकी रिकामी करण्याची पद्धती) व्यवस्थापन				शौचालय सांडपाणी (ब्लॅक-वॉटर) व्यवस्थापन				घनकचरा व्यवस्थापन				वैद्यकीय कचरा व्यवस्थापन				सांडपाणी व्यवस्थापन (ग्रे- वॉटर ) व्यवस्थापन			
अ.क्र.	आरोग्य केंद्र नाव	अस्तित्वातील शौचालय संख्या *	खड्डा उपसून खत शेतात टाकतात	उपसलेला मैला उघड्यावर टाकतात	सेप्टिक टाकी रिकामी करून मैला प्रक्रियेसाठी पाठवतात	सेप्टिक टाकी रिकामी करून मैला गावाबाहेर उघड्यावर टाकून देतात	शौचखड्डा	गटार नदी/तलाव इत्यादी	उघड्यावर	इतर	वर्गीकरण होय/ नाही	स्वतःचा खत खड्डा /Compost Pit	सार्वजनिक खत खड्डा	ग्रामपंचायत ओला कचरा संकलन व्यवस्था	इतर	आरोग्य केंद्राचा स्वतःचा खत खड्डा	ग्रामपंचायत वैद्यकीय कचरा संकलन व्यवस्था	इतर	आरोग्य केंद्रामध्ये हात धुण्याची सोय आहे / नाही	शोषखड्डा	नाली /गटार	उघड्यावर
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२	२३
१			□	□	□	□	□	□	□	□		□	□	□	□	□	□	□		□	□	□
२			□	□	□	□	□	□	□	□		□	□	□	□	□	□	□		□	□	□
३			□	□	□	□	□	□	□	□		□	□	□	□	□	□	□		□	□	□
एकूण																						

\*\*एक सीट (Seat) म्हणजे एक शौचालय याप्रमाणे संख्या द्यावी.

(प्रपत्र-०४ मध्ये १ -)

\* कोष्टकातील चौकोनामध्ये √ टिक करावे अन्यथा रिक्त ठेवावे.

उपरोक्त कोष्टकातील स्तंभ क्र.१२,२० येथे होय किंवा नाही असे नमूद करावे.

प्रपत्रक ५ घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखडयासाठी साब्रनिक शौचालय सर्वेक्षण व माहिती संकलन

"गावाचे नाव ",

"ग्रामपंचायत : "

" तालुका : "

" जिल्हा : ",

अ.क्र.	सार्वजनिक शौचालय नाव/शौचालया मध्ये किती सीट (seat) /शौचालय वापरणा-यांची संख्या	पाण्याची उपलब्धता पुरेशी आहे का- होय/नाही	वापराच्या पाण्याचे स्रोत- उपलब्धतेनुसार स्रोताचे नाव नमूद करावे.	शौचालय देखभाल यंत्रणा				मैला गाळ व्यवस्थापन ( शौचालय खड्डा किंवा सेप्टिक टाकी रिकामी करण्याची पद्धती) व्यवस्थापन				शौचालय सांडपाणी (ब्लॅक- वॉटर) व्यवस्थापन			
				ग्रामपंचायत	बचत गट	बाजार समिती	इतर	खड्डा उपसून खत शेतात टाकतात	शौच खड्ड्यामधील उपसलेला मैला उघड्यावर टाकतात	सेप्टिक टाकी रिकामी करून मैला प्रक्रियेसाठी पाठवतात (Co-treatment)/ प्रक्रिया व्यवस्था (STP) आहे किंवा कसे-होय/नाही	सेप्टिक टाकी रिकामी करून मैला गावाबाहेर उघड्यावर टाकून देतात	शौषखड्डा	नाल्या/ गटार	उघड्यावर	इतर
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६
२			□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□	□
एकूण															

(प्रपत्र-०५ मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत सार्वजनिक शौचालय, अस्तित्वातील माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावे. )

\* कोष्टकातील चौकोनामध्ये √ टिक करावे अन्यथा रिक्त ठेवावे.

उपरोक्त कोष्टकातील स्तंभ क्र.३ व ११ येथे होय किंवा नाही असे नमूद करावे.

**प्रपत्र ६ घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखड्यासाठी इतर संस्था सर्वेक्षण आणि माहिती संकलन**

गावाचे नाव : _____ ग्रामपंचायत : _____ तालुका : _____ जिल्हा :																					
प्राथमिक माहिती				मैला गाळ व्यवस्थापन (शौचालय खड्डा किंवा सेप्टिक टाकी रिकामी करण्याची पद्धती)				शौचालय सांडपाणी (ब्लॉक वॉटर)व्यवस्थापन					घनकचरा व्यवस्थापन					सांडपाणी व्यवस्थापन (ग्रे-वॉटर)			
अ.क्र.	संस्थेचा कोड नंबर	कार्यालयाचे नाव /संस्थेचे नाव	शौचालय संख्या	शौच खड्डा उपसून खत शेतात टाकतात	शौच खड्डा उपसून मैला उघड्यावर टाकतात	सेप्टिक टाकी रिकामी करून मैला प्रक्रियेसाठी पाठवतात (Co-treatment)/प्रक्रिया व्यवस्था (STP) Location	सेप्टिक टाकी रिकामी करून मैला प्रक्रियेसाठी पाठवतात (Co-treatment)/प्रक्रिया व्यवस्था (STP) आहे किंवा कसे-होय/नाही.	शौचखड्डा	नाल्या/गटार	उघड्यावर	शेतीसाठी वापर	इतर	कचरा वर्गीकरण होय/नाही	स्वतःचा खत खड्डा	सार्वजनिक खत खड्डा	ग्रामपंचायत ओला संकलन व्यवस्था	इतर	शोषखड्डा	झाडींना दिले जाते	नाली/गटार	उघड्यावर
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२
				□	□	□		□	□	□	□	□		□	□	□	□	□	□	□	□
				□	□	□		□	□	□	□	□		□	□	□	□	□	□	□	□
<b>एकूण</b>																					

(प्रपत्र-०६ मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत इतर संस्थांबाबत अस्तित्वातील माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावे.)

\* कोष्टकातील चौकोनामध्ये √ टिक करावे अन्यथा रिक्त ठेवावे.

उपरोक्त कोष्टकातील स्तंभ क्र.८ व १४ येथे होय किंवा नाही असे नमूद करावे.

प्रपत्र ०७ घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखड्यासाठी समस्या, उपाययोजना आणि तंत्रज्ञान निश्चिती (भाग ०१)

गावाचे नाव :

ग्रामपंचायत :

तालुका :

जिल्हा :

क्र	स्तर	एकूण लोकसंख्या	व्यवस्थापन समस्या											
			घनकचरा व्यवस्थापन उपांगे	घनकचरा उपांगे संख्या	उपांग लोकसंख्या	सांडपाणी व्यवस्थापन उपांगे	सांडपाणी व्यवस्थापन उपांगे संख्या	उपांग लोकसंख्या	मैला गाळ उपांगे	मैला गाळ उपांगे संख्या	उपांग लोकसंख्या	अस्तित्वातील उपलब्ध इन्सिनेरेटर	इन्सिनेरेटर साठीची लोकसंख्या	
१	कुटुंब		खतखड्डा/खतकुंडी			शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					शोचखड्डे			
			द्राय सायकल/बॅटरी ऑपरटेड द्राय सायकल			सार्वजनिक शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					सेटीक टँक			
			प्लास्टिक स्टोरेज शेड			डिबॅट/स्विसीकरण तळे/इतर स्मॉल बोअर बँडिस्त गटारासह					ट्रॅविंग			
२	शाळा		खतखड्डा/खतकुंडी			शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					शोचखड्डे			
			द्राय सायकल/बॅटरी ऑपरटेड द्राय सायकल			सार्वजनिक शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					सेटीक टँक			
			प्लास्टिक स्टोरेज शेड			डिबॅट/स्विसीकरण तळे/इतर स्मॉल बोअर बँडिस्त गटारासह					ट्रॅविंग			
३	अंगणवाडी		खतखड्डा/खतकुंडी			शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					शोचखड्डे			
			द्राय सायकल/बॅटरी ऑपरटेड द्राय सायकल			सार्वजनिक शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					सेटीक टँक			
			प्लास्टिक स्टोरेज शेड			डिबॅट/स्विसीकरण तळे/इतर स्मॉल बोअर बँडिस्त गटारासह					ट्रॅविंग			
४	आरोग्यकेंद्र		खतखड्डा/खतकुंडी			शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					शोचखड्डे			
			द्राय सायकल/बॅटरी ऑपरटेड द्राय सायकल			सार्वजनिक शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					सेटीक टँक			
			प्लास्टिक स्टोरेज शेड			डिबॅट/स्विसीकरण तळे/इतर स्मॉल बोअर बँडिस्त गटारासह					ट्रॅविंग			
५	इतर संस्था		खतखड्डा/खतकुंडी			शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					शोचखड्डे			
			द्राय सायकल/बॅटरी ऑपरटेड द्राय सायकल			सार्वजनिक शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					सेटीक टँक			
			प्लास्टिक स्टोरेज शेड			डिबॅट/स्विसीकरण तळे/इतर स्मॉल बोअर बँडिस्त गटारासह					ट्रॅविंग			
६	इतर सार्वजनिक ठिकाणे		खतखड्डा/खतकुंडी			शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					शोचखड्डे			
			द्राय सायकल/बॅटरी ऑपरटेड द्राय सायकल			सार्वजनिक शोषखड्डा/ मॅजिक पिट					सेटीक टँक			
			प्लास्टिक स्टोरेज शेड			डिबॅट/स्विसीकरण तळे/इतर स्मॉल बोअर बँडिस्त गटारासह					ट्रॅविंग			



प्रपत्र ०७ घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखड्यासाठी समस्या, उपाययोजना  
आणि तंत्रज्ञान निश्चिती (भाग ०२)

गावाचे नाव :

ग्रामपंचायत :

तालुका :

जिल्हा :

क्र .	स्तर	एकूण लोक संख्या	व्यवस्थापन उपाययोजना							
			घनकचरा व्यवस्थापन उपांगे	लोक संख्या	सांडपाणी व्यवस्थापन उपांगे संख्या	उपांग लोकसं ख्या	मैला गाळ उपांगे संख्या	उपांग लोकसं ख्या	मासिकपा ळी शोषके संख्या	उपांग लोकसं ख्या
१	कुटुंब		दुरुस्ती/पुनर्जिवितीकरण (Retrofitting)/अस्तित्वातील उपांगे रद्द (Discard)करून नवीन प्रस्तावित							
२	शाळा		दुरुस्ती/पुनर्जिवितीकरण (Retrofitting)/अस्तित्वातील उपांगे रद्द (Discard)करून नवीन प्रस्तावित							

३	अंगणवाडी	दुरुस्ती/पुनर्जिवितीकरण (Retrofitting)/अस्तित्वातील उपांगे रद्द (Discard)करून नवीन प्रस्तावित								
४	आरोग्यकेंद्र	दुरुस्ती/पुनर्जिवितीकरण (Retrofitting)/अस्तित्वातील उपांगे रद्द (Discard)करून नवीन प्रस्तावित								
५	इतर संस्था	दुरुस्ती/पुनर्जिवितीकरण (Retrofitting)/अस्तित्वातील उपांगे रद्द (Discard)करून नवीन प्रस्तावित								
६	इतर सार्वजनिक ठिकाणे	दुरुस्ती/पुनर्जिवितीकरण (Retrofitting)/अस्तित्वातील उपांगे रद्द (Discard)करून नवीन प्रस्तावित								

(प्रपत्र-०७ (२) मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत व्यवस्थापन उपाययोजनाबाबत माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावी )

प्रपत्र ०७ घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखड्यासाठी समस्या, उपाययोजना  
आणि तंत्रज्ञान निश्चिती (भाग ०३)

गावाचे नाव :

ग्रामपंचायत :

तालुका :

जिल्हा :

क्र	स्तर	एकूण लोक संख्या	व्यवस्थापन तंत्रज्ञान निवड							
			घनकचरा व्यवस्थापन		सांडपाणी व्यवस्थापन		मैला गाळ व्यवस्थापन		मासिकपाळी शोषके व्यवस्थापन	
			निवडले ल्या तंत्रज्ञानाचे नाव	उपांग लोकसंख्या	निवडले ल्या तंत्रज्ञानाचे नाव	उपांग लोकसंख्या	निवडले ल्या तंत्रज्ञानाचे नाव	उपांग लोकसंख्या	निवडले ल्या तंत्रज्ञानाचे नाव	उपांग लोकसंख्या
१	कुटुंब									
२	शाळा									
३	अंगणवाडी									
४	आरोग्यकेंद्र									
५	इतर संस्था									
६	इतर सार्वजनिक ठिकाणे									

(प्रपत्र-०७ (३) मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत व्यवस्थापन तंत्रज्ञान निश्चितीबाबत माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावी )

प्रपत्र ०८ : घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखड्यासाठी निधी व्यवस्थापन  
(५ वर्षांच्या देखभाल दुरुस्ती खर्चासह)

गावाचे नाव :

ग्रामपंचायत :

तालुका :

जिल्हा :

क्र	स्तर	उपक्रमा चे नाव	एकूण लोक संख्या	धोरणातील निकषानु सार रू. प्रती माणशी खर्च	एकूण अपेक्षित खर्च अंदाजप त्रकानुसा र	अंदाजपत्रकीय तरतूदीचा निधी स्रोत तपशिल ( रू. लक्ष )							
						स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) टप्पा- ॥	पंधरावा वित्त आयोग	मनरेगा	कुटुंब सहभाग	सी.एस. आर	लोक सहभाग	इतर (तपशील घावा)	एकूण
१	कुटुंब												
२	शाळा												
३	अंगणवाडी												
४	आरोग्यकेंद्र												
५	इतर संस्था												
६	सार्वजनिक ठिकाणे												
एकूण													

(प्रपत्र-०८ मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत निधी व्यवस्थापन कृतीसंगमाच्या माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावी )

स्वामि (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या गावस्तरीय उपांगासाठी  
अंदाजपत्रकीय तरतूद व निधी स्रोत तपशिल

व		ग्रामपंचायत		तालुका		जिल्हा				
अक्र	उपांग	अस्तित्वा तील उपांगे संख्या	प्रस्तावित उपांगे संख्या	अंदाज पत्रकी य किमत	निधी स्रोत					
					स्व.भा.मि (ग्रा) टप्पा- ॥	१५ वा वित्त आयोग	मनरेगा	निकीस मंडल / सी.एस.आर	NMRE FUND पर एन आर ई	इतर (ग्रां स्व निधी) MPLAD
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११
<b>२ वैयक्तिक/ कुटुंब स्तर शौचालय</b>										
२.१	शौचालय रेट्रोफिटिंग					√				√
२.२	सामुदायिक/ सार्वजनिक शौचालय संकुल				√√	√				√
२.३	सामुदायिक/ सार्वजनिक शौचालय संकुल देखभाल व दुरुस्ती					√		√		√
<b>३ घनकचरा व्यवस्थापन</b>										
३.१	कुटुंबस्तरीय कचराकुडी					√				√
३.२	सार्वजनिक स्तरीय कचराकुडी					√				√
३.३	कुटुंबस्तरीय खतकुडी/खतखड्डे					√	√			√
३.४	सार्वजनिक खतखड्डे				√√*	√*				√
३.५	सार्वजनिक खत प्रक्रिया -पाईल				√√*	√*				√
३.६	सार्वजनिक खत प्रक्रिया -परमनंट				√√*	√*				√
३.७	सार्वजनिक खत प्रक्रिया -गांडूळ खत				√√*	√*				√
३.८	सार्वजनिक खत प्रक्रिया -विन्ड्रो कम्पोस्टिंग				√√*	√*				√
३.९	सार्वजनिक खत प्रक्रिया -नाडेफ				√√*	√*				√
३.१०	सार्वजनिक खत प्रक्रिया -रोटरी ड्रम कम्पोस्टिंग				√√*	√*				√
३.११	ट्राय सायकल/बॅटरी ऑपरटेड ट्राय सायकल				√√	√*				√
३.१२	इतर वाहन ( मोटराईज्ड वाहने इत्यादी )					√				√
३.१३	गावस्तरीय प्लास्टिक कचरा साठवण शोड				√√*	√*				√
३.१४	परिसर व्यवस्था व्यवस्थापन--कचरा वर्गीकरण, साठवण व खत प्रकल्प						√			√
३.१५	कचरा गोळा व वर्गीकरण करणे, यासाठीचे अदा करावयाचे मानधन/वेतन					√				√
३.१६	कचरा वर्गीकरण व परिसर सफाईसाठी उपयुक्त अवजारे व साहित्य					√				√
३.१७	कुटुंबस्तरीय गोबरघन (मान ५ गाई असणारे रस्त्याच्या कडेला शेण फेकत								√	√
३.१८	घनकचरा व्यवस्थापन देखभाल व दुरुस्ती							√		√

<p><b>घनकचरा व्यवस्थापन मधील</b> सार्वजनिक उपांगाच्या लोकसंख्येसाठी स्व.भा.मि (ग्रा) टप्पा-II नुसार अनुज्ञेयता (५००० पर्यंत लोकसंख्या असणाऱ्या गावासाठी रु ६०/- <b>प्रतिव्यक्ती</b> व ५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या गावासाठी रु ४५/- <b>प्रतिव्यक्ती</b>) (जर गावाकरिता एकंदर अनुज्ञेयता रु. ०.५० लक्ष पेक्षा कमी असेल तर, किमान एकंदर अनुज्ञेयता रु. ०.५० लक्ष समजावी) <b>(अभियान कालावधीमध्ये केवळ एकदा)</b></p>	<p>v</p>
---	----------

अक्र	उपांग	अस्ति त्वातील उपांगे संख्या	प्रस्तावि त उपांगे संख्या	अंदा जपत्र कीय किमत	निधी स्रोत						
					स्व.भा.नि. (शा) टप्पा- II	१५ वा वित्त आयोग	मनरेगा	बिडनेस मॉडेल / सीएसआर	NMRE FUND एन एम आर ई	इतर (ग्राप स्व निधी) MPLAD	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	
<b>४ सांडपाणी व्यवस्थापन</b>											
४.१	कुटुंबस्तरीय शोषखड्डा/मॅजिक पिट/पाझर खड्डा/परसबाग					✓	✓			✓	
४.२	सार्वजनिक शोषखड्डे / सार्वजनिक सोक ड्रेन				✓*	✓*				✓	
४.३	सार्वजनिक मॅजिक पिट				✓*	✓*				✓	
४.४	सार्वजनिक लीच पिट				✓*	✓*				✓	
४.५	सार्वजनिक पाझर खड्डा				✓*	✓*				✓	
४.६	सार्वजनिक परसबाग				✓*	✓*				✓	
४.७	स्माल बोअर ड्रेनेज पाईप /Closed Drains (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.८	स्थिरीकरण तळे (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.९	पिक्सी कलचर / फॉक्सनट (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१०	डिव्हॅटस (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.११	सॉईल बायोटेक (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१२	इन्टीग्रेटेड वेट लॅंड (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१३	पायथोराईड (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१४	अनारोबिक बी. आर. (ABR) (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१५	शुद्धीकरण केंद्र (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१६	टायगर बायो फिल्टर (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१७	जोकासो (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१८	इतर तंत्रज्ञान (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	
४.१९	एअरेशन ऑफ बीग पॉड (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)							✓			
४.२०	खुल्या नाल्या व गटारे/सिद्धर लाईन्स/ड्रेनेज सिस्टिम / आरसीसी पाईप नाल्या/ (५००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					✓				✓	

अक्र	उपांग	अस्ति त्वातील उपांगे संख्या	प्रस्तावि त उपांगे संख्या	अंदा जपत्र कीय किमत	निधी स्रोत						
					स्व.भा.मि (ग्रा) टप्पा- II	१५ वा वित्त आयोग	मनरेगा	बांधीस मंडळ /	NMRE FUND एन एम आर ई	इतर (ग्राप स्व निधी)	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	
४.२१	स्माल बोअर ड्रेनेज पाईप / Closed Drains				V*	V*					V
४.२२	स्थिरीकरण तळे (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या)				V*	V*					V
४.२३	पिक्सी कलवर / फॉक्सनट (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या)							V			
४.२४	डिवेंटस (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या)				V*	V*					V
४.२५	साईल बायोटेक (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी) (SBT)				V*	V*					V
४.२६	इन्टीग्रेटेड वेट लॅंड (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)				V*	V*					V
४.२७	फायथोराईड (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)				V*	V*					V
४.२८	अनारोबिक बी. आर. (ABR) (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)				V*	V*					V
४.२९	टायगर बायो फिल्टर (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)				V*	V*					V
४.३०	जोकासो (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)				V*	V*					V
४.३१	इतर तंत्रज्ञानावर आधारित सांडपाणी शुद्धिकरण प्रक्रिया प्रकल्प व संयंत्रे, (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)				V*	V*					V
४.३२	इतर तंत्रज्ञान (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)				V*	V*					V
४.३३	एअरेशन ऑफ बीग पॉड (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)							V			
४.३४	खुल्या नाल्या व गटारे/सिद्धर लाईन्स/ड्रेनेज सिस्टिम / आरसीसी पाईप नाल्या/ (५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या गावासाठी)					V	V				V
४.३५	सांडपाणी व्यवस्थापन देखभाल व दुरुस्ती							V			V



सांडपाणी व्यवस्थापन मधील सार्वजनिक उपांगाच्या लोकसंख्येसाठी स्व.भा.मि (ग्रा) टप्पा-II नुसार अनुज्ञेयता (५००० पर्यंत लोकसंख्या असणाऱ्या गावासाठी <b>₹ २८०/- प्रतिव्यक्ती</b> व ५००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असणाऱ्या गावासाठी <b>₹ ६६०/- प्रतिव्यक्ती</b> ) (जर गावाकरिता अनुज्ञेयता ०.५० लक्ष पेक्षा कमी असेल तर, किमान अनुज्ञेयता रु. ०.५० लक्ष समजावी) <b>(अभियान कालावधीमध्ये केवळ एकदा)</b>	√√								
वित्तीय वर्षात उपलब्ध झालेला १५ वित्त आयोगाचा बंधित निधी/इतर उपलब्ध निधी		√							
<b>५ मैला गाळ व्यवस्थापन</b>									
५.१० रेट्रोफिटिंग- एक खड्याचे शौचालयाचे दोन खड्याचे शौचालयात.		√							√
५.२० ट्रेडिंग गावस्तरीय कृति		√√							√
५.३० ट्रेडिंग व्यवस्थापन देखभाल व दुरुस्ती						√			√
मैला गाळ व्यवस्थापन उपांगाच्या सार्वजनिक उपांगाच्या लोकसंख्येसाठी स्व.भा.मि (ग्रा) टप्पा-II नुसार अनुज्ञेयता (सिंगल पिटचे रेट्रोफिटिंग शक्य नसलेल्या सिंगल पिट व गावातील सेप्टिक टँक वर आधारित असलेल्या लोकसंख्येसाठी, <b>₹ २३०/- प्रतिव्यक्ती</b> )	√√								
वित्तीय वर्षात उपलब्ध झालेला १५ वित्त आयोगाचा बंधित निधी/इतर उपलब्ध निधी		√							
व्यावसायिक संस्थां शुल्क (घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन स्व.भा.मि (ग्रा) टप्पा-II नुसार अनुज्ञेयता ५% किंवा रु.१.०० लक्ष जे त्रयस्थ यंत्रणा तपासणी शुल्क ०.५०% कॉन्टीनजन्सी	√								
वर्क चार्ज एस्टॅब्लिशमेंट	√								
एकूण रक्कम रूपये	√								

प्रपत्र-९ मध्ये गावस्तरीय सर्व उपांगाची कृतीनिहाय संग्रमासहित स्वभामि (ग्रा) टप्पा-II अंतर्गत लागणारा निधी (रु. लक्ष) व अंदा

√√	- ७०% स्व.भा.मि. (ग्रा) टप्पा- II निधी.
√√*	- ७०% स्व.भा.मि. (ग्रा) टप्पा- II निधी (उपांगातील मजुरी हिस्सा वजा करून उर्वरित रक्कमेसाठी ७० %)
√	- १५ वा वित्त आयोग निधी
√*	- ३०% १५ वा वित्त आयोग निधी (उपांगातील मजुरी हिस्सा वजा करून उर्वरित रक्कमेसाठी ३० %)
√	- मार्गदर्शक सूचनानुसार / शासन पारंपत्रकानुसार लागू राहिल
⊗	- लागू नाही

स्वभामि (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनाच्या  
जिल्हास्तरीय उपांगासाठी अंदाजपत्रकीय तरतूद व निधी स्रोत तपशिल

जिल्हा

अ.क्र.	उपांग	अस्तित्वातील उपांगे संख्या	प्रस्तावित उपांगे संख्या	अंदाजपत्रकीय किंमत	निधी स्रोत				
					स्व.भा.नि (ग्रा) टप्पा- ॥	१५ वा वित्त आयोग	मानरेगा	बिझिनेस मॉडेल /	इतर (ग्राम स्व निधी) MPLAD /MLA
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
<b>५ मैला गाळ व्यवस्थापन (जिल्ह्यातील सर्व गावातील सेप्टिक टँक व रेट्रोफिटिंग शक्य नसलेले सिंगल पिट साठीच्या लोकसंख्येसाठी)</b>									
५.४०	रेट्रोफिटिंग- एक खड्ड्याच्या शौचालयाचे दोन खड्ड्याच्या शौचालयात.					√			√
५.४१	ट्रॅचिंग जिल्हास्तरीय कृति				√		√		√
५.४२	अनप्लॉटेड ड्राईंग बेड				√				√
५.४३	प्लॉटेड ड्राईंग बेड				√				√
५.४८	नाजिकच्या अस्तित्वातील फिकल स्लज मॅनेजमेन्ट प्लॉट पर्यंत वहन ( ट्रान्सपोर्टेशन) को-ट्रिटमेंट							√	√
५.४९	मानवी हस्तक्षेपाशिवाय मेकॅनाईज्ड पद्धतीने गावातील मैला गोळा करून प्रक्रिया प्रकल्पापर्यंत वहन ( ट्रान्सपोर्टेशन. )							√	√
५.५०	मैला गाळ व्यवस्थापन देखभाल व दुरुस्ती					√			√
<b>मैला गाळ व्यवस्थापन स्वभामि (ग्रा) टप्पा-॥</b> जिल्हास्तरीय अनुज्ञेयता रु. २३०/- प्रति व्यक्ती जिल्ह्यातील सर्व गावातील सेप्टिक टँक व रेट्रोफिटिंग शक्य नसलेले सिंगल पिट साठीच्या लोकसंख्येसाठी <b>(अभियान कालावधीमध्ये केवळ एकदाच)</b>					√				
<b>६ मासिक पाळी व्यवस्थापन (तालुका स्तरीय कृति)</b>									
६.१	इंसीनरेटर (एमपीसीबी/ सीपीसीबी मान्यता प्राप्त)					√			
६.२	इंसीनरेटर देखभाल व दुरुस्ती					√			
<b>मासिक पाळी व्यवस्थापन</b> अनुज्ञेयता फक्त १५ वा वित्त आयोग.						√			
<b>७ प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन</b>									
७.१०	श्रेडींग मशिन				√				√
७.२०	बॅलिंग मशिन				√				√
७.३०	डस्ट रिमूव्हर मशिन				√				√
७.३०	प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन कक्ष शेड बांधकाम				√				√
७.४०	गावातील प्लास्टिक कचरा संकलन पासून PMPU प्रक्रिया प्रकल्पापर्यंत वहन							√	√
७.५०	प्लास्टिक कचरा-याचे पुनर्चक्रीकरण ( Recycling ) व पुनर्वापर (Reuse)							√	√
७.५०	प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन देखभाल व दुरुस्ती							√	√
<b>प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन, स्वभामि (ग्रा) टप्पा- ॥</b> अनुज्ञेयता रु. १६.०० लक्ष प्रति तालुका एक युनिटसाठी - <b>(अभियान कालावधीमध्ये केवळ एकदाच) ( तालुका संख्या x १६.०० )</b>					√				

	वित्तीय वर्षात उपलब्ध झालेला १५ वित्त आयोगाचा बंधित निधी/इतर उपलब्ध निधी	<input checked="" type="checkbox"/>	√	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>	<input checked="" type="checkbox"/>
--	--	-------------------------------------	---	-------------------------------------	-------------------------------------	-------------------------------------



व्यावसायिक संस्थां शुल्क (प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन / मैला गाल व्यवस्थापन स्व.भा.मि (ग्रा) टप्पा-॥ नुसार अनुज्ञेयता ५% किंवा रु.१.०० लक्ष जे कमी असेल ते.)	√	
त्रयस्थ यंत्रणा तपासणी शुल्क ०.५०%	√	
कॉन्टीनजन्सी		√
वर्क चार्ज एस्टीमेट		√
एकूण रक्कम रूपये		√

प्रपत्र-९ अ - मध्ये जिल्हास्तरीय सर्व उपांगाची, कृतीनिहाय संगमासहीत स्व.भा.मि (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत लागणारा निधी (रु. लक्ष) व अंदाजपत्रकीय तरतुदीचा तपशिल दर्शविण्यात यावा



- मार्गदर्शक सूचनानुसार / शासन परिपत्रकानुसार लागू राहिल

- लागू नाही

प्रपत्र १० स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) टप्पा-॥ गावनिहाय घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखडा सामाजिक सनियंत्रण  
नियोजन प्रपत्र

क्र.	सनियंत्रण विषय	उपक्रमांची सद्यस्थिती	सनियंत्रण गटप्रमुखाचे नाव	सनियंत्रण गटातील सदस्याचे नाव	मासिक क्षेत्रभेटीचा अपेक्षित दिनांक	पुनर्विलोकन बैठकीचा अपेक्षित दिनांक	शेरा
१	कुटुंब स्तरावरील अंमलबजावणी						
२	संस्थात्मक स्तरावरील अंमलबजावणी						
३	सार्वजनिक स्तरावरील अंमलबजावणी						
४	लोकसहभाग निश्चिती						
५	स्वच्छता साधनांची निर्मिती, निगा, देखभाल आणि दुरुस्ती						

(प्रपत्र-१० मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत सामाजिक सनियंत्रण माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावा. )

**प्रपत्र ११ स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) टप्पा-II**  
**गावनिहाय घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखडा, माहिती, शिक्षण व संवाद उपक्रम**  
**नियोजन प्रपत्र**

क्र.	संवाद घटक	सहभागी घटकनिहाय संवाद उपक्रम			संवाद साहित्य	संवाद पद्धती	सहभागी अपेक्षित घटक	शेरा
		कुटुंबस्तर	संस्थास्तर	सार्वजनिक स्तर				
१	घनकचरा व्यवस्थापन	गृहभेटी, लक्षगट, प्रत्यक्ष चर्चा, अभ्यास दौरे स्पर्धा.			मार्गदर्शिका, शासन परिपत्रक, पोस्टर, फ्लिपचार्ट, जेम, पाकेट डायरी, पझल, चित्रपुस्तिका,	आंतरव्यक्ति, समुह, दुरस्थ ऑडिओ व्हिडीओ संवाद		
२	सांडपाणी व्यवस्थापन	परसबाग, शोषखड्डे, स्थिरिकरण तळे, डिवॅटस, इतर तंत्रज्ञान माहिती.						
३	मैलागाळ व्यवस्थापन	रिट्रोफिटिंग काले पाणी व्यवस्थापन, मैला व्यवस्थापनाच्या पद्धती						
४	प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन	प्लास्टिक कचरा,						
५	मासिक पाळीत वापरलेल्या शोषकांचे व्यवस्थापन							
६	गोबरधन प्रकल्प							

स्वच्छाग्रही, आरोग्यपोषण स्वच्छता व पाणी पुरवठा समितीच्या मदतीने गावात संवाद. गट संसाधन केंद्र, स्वच्छताग्रही यांच्या मदतीने करतील, आवश्यकता असल्यास तालुका कक्षाने मदत करावी व संवाद साहित्य उपलब्ध करावे.

(प्रपत्र-११ मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन अंतर्गत निधी व्यवस्थापन माहिती, शिक्षण व संवाद अनुषंगाने उपक्रमांची तथा संवाद साहित्य, संवाद पद्धती व सहभागी अपेक्षित घटकांची माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावी.)

**प्रपत्र १२ स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) टप्पा II**  
**गावनिहाय घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन आराखडा**  
**उपक्रम अंमलबजावणी वेळापत्रक प्रपत्र**

क्र.	घनकचरा सांडपाणी घटकवार उपक्रम तपशील	महिना ०१ *	महिना ०२	महिना ०३	महिना ०४	महिना ०५	महिना ०६	महिना ०७	महिना ०८	महिना ०९	महिना १०	महिना ११	महिना १२
१	सांडपाणी व्यवस्थापन	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
२	घनकचरा व्यवस्थापन	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
३	<b>मैला गाळ व्यवस्थापन</b>												
	अ) गावातील शौचालय नसलेल्या नवीन कुटुंबस्तरीय शौचालयाचे बांधकाम	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
	ब) गावातील सार्वजनिक शौचालय बांधकाम	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
	क) कुटुंबस्तरीय/ सार्वजनिक शौचालयाचे रेट्रोफिटिंग	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
४	प्लास्टिक कचरा व्यवस्थापन	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
५	मासिक पाळीत वापरलेल्या शोषकांचे व्यवस्थापन	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>
६	गोबरधन प्रकल्प	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>	<input type="checkbox"/>

\*योग्य असल्यास ✓ येथे टिक करावे.

(प्रपत्र-१२ मध्ये घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन प्रकल्प अंमलबजावणी वेळापत्रक माहिती संकलन करण्याच्या उद्देशाने भरण्यात यावे. )



## प्रपत्र-१३

ग्रामपंचायत-----  
ता.-----जि.-----  
दि. / /

### मासिक सभा कार्यवृत्तांत

आज दि. / / रोजी मौजे ग्रामपंचायत-----ता.-----जि.-----ची मासिक सभा आयोजित करण्यात आली होती. सभेचे अध्यक्ष म्हणून श्री/श्रीमती.-----पदनाम-----हे उपस्थित होते. तर सचिव म्हणून श्री/श्रीमती.-----ग्रामसेवक/ग्रामविकास अधिकारी ग्रामपंचायत-----हे उपस्थित होते.

सदर सभेत पुढील प्रमाणे विषयावर चर्चा होऊन ठराव समंत झाले आहेत.

विषय क्र. (---) ----या गावाकरिता स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) टप्पा-॥ अंतर्गत

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन उपक्रम राबविण्याबाबत.

सुचक :-श्री/श्रीमती -----

अनुमोदक श्री/श्रीमती-----

### ठराव क्र. (---)

राज्यामध्ये केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचना माहे जुलै २०२० अन्वये स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा.) टप्पा- ॥ राबविण्यात येत आहे. याबाबत सुचक यांनी सुचविल्याप्रमाणे--- गाव, ग्रामपंचायत.-----ता.-----जि.----- या गावामध्ये, सर्वांगीण स्वच्छतेसाठी, स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा.) टप्पा- ॥ अंतर्गत, घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापन उपक्रम राबवावयाचा आहे. याबाबत सचिव, ग्रामपंचायत.---- यांनी सदर बैठकीमध्ये कार्यक्रमाशी संबंधित, मार्गदर्शक सुचना, शासन परिपत्रक/निर्णय इत्यादींचे वाचन केले. सदर विषयाच्या अनुषंगाने, आयोजित बैठकीमध्ये सविस्तर चर्चा झाली व पुढील प्रमाणे ठराव मंजूर करण्यात आला.

१) केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचना माहे जुलै २०२० चे पृष्ठ क्र. ५० वर नमूद केल्याप्रमाणे, उपांगनिहाय अनुज्ञेयता तथा बंधनकारक कृतिसंगमे यांच्या अधीन राहून, सदर मार्गदर्शक सूचना पृष्ठ क्रमांक ११० व १११ वर नमूद केल्याप्रमाणे, स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) टप्पा- ॥ आणि अन्य विविध कृतिसंगमे यांच्या माध्यमातून हाती घ्यावयाच्या उपांगांसाठी निधीचे नियोजन व अंमलबजावणी करण्यात येईल.

२) राबवावयाच्या प्रकल्पाकरिता लागणारी आवश्यक जागा या ग्रामपंचायतीकडे उपलब्ध आहे तसेच योजनेत समाविष्ट उपांगांची कामे पूर्ण झाल्यानंतर, त्याअनुषंगाने, घनकचरा व सांडपाणी प्रकल्प व्यवस्थापनासाठी आवश्यक असणारी शाश्वत देखभाल व दुरुस्ती, ग्रामपंचायतीच्या स्वनिधीतून करण्यात येईल, अशी हमी सदर ग्रामपंचायत देत आहे.

उपरोक्त मुद्द्यांच्या अनुषंगाने मासिक सभेमध्ये याबाबत चर्चा होवून, ठरावास एकमताने मान्यता देण्यात आली.

स्वाक्षरी

अध्यक्ष

ग्राम पंचायत ----- तालुका -----

जिल्हा -----

सचिव

ग्राम पंचायत -----तालुका -----

जिल्हा -----

प्रपत्र-१४

घनकचरा व सांडपाणी व्यवस्थापनासाठी स्वच्छ भारत मिशन (ग्रा) टप्पा-

॥ अनुज्ञेयतेसाठी सन २०२१ लोकसंख्या संदर्भात केंद्र शासनाचे निर्देश

( केंद्र शासनाचे पत्र क्र : S-११०१५/१/२०२०- SBM-DDWS, दिनांक २८/०५/२०२०

No. S-11015/1/2020-SBM-DDWS  
Government of India  
Ministry of Jal Shakti  
Department of Drinking Water and Sanitation  
Swachh Bharat Mission (Grameen)

4<sup>th</sup> Floor, Pt.DD Antyodaya Bhawan  
CGO Complex, Lodhi Road  
New Delhi - 110003  
28<sup>th</sup> May, 2020

To  
Addl. Chief Secretary/ Principal Secretary/Secretary  
in-charge of Rural Sanitation,  
All States/UTs

**Subject: Basis of population for preparation of Project Implementation Plan and Annual Implementation Plan for 2020-21 under Swachh Bharat Mission (Grameen) Phase-II**

Madam/Sir,

I am directed to refer to this Department's letter of even number dated 19.5.2020 regarding submission of Project Implementation Plan (PIP) and Annual Implementation Plan (AIP) for the year 2020-21 under SBM(G) Phase-II. As per the template for PIP and AIP, the States are to provide information on total population and population to be covered through Solid and Liquid Waste Management (SLWM) for projecting the demands for SLWM.

2. Now with respect to the aforesaid letter, requests have been received from some States for providing clarification on the basis of adopting population for making projections in PIP and AIP.

3. In this regard, it is clarified that the States may take the present projected population on the basis of Census 2011 (considering average annual growth rate during 2001 to 2011). The state specific estimated population growth rate may be used for all the geographical entities of the State for this purpose. However, after the result of Census 2021 is out for public consumption, the actual project outlay under SBM (G) will be fixed after adjusting the projected population with actual population as per Census 2021.

Yours faithfully



28/05/2020

(Uday Narayan Sinha)

Deputy Secretary to the Government of India

Phone- 2436 8772

Email: - udayn.sinha@gov.in

Copy to:

1. Mission Directors and State Co-ordinators, SBM(G), All States/UTs